

Egy folyómeér névtan

1965. lehetett, amikor a még a szegedi Közművelődési Palotában lakozó Somogyi-könyvtárbeli, Tiszára néző ablakú kis cellámban egy nyurga fiatalember társaságában fölkeresett barátom, a szegedi levéltár munkatársa, Szabó Ferenc, s kért, hogy lektoráljam közös munkájukat, Orosháza helyismereti bibliográfiáját. Ekkor ismerkedtem meg Hajdú Miskával.

Kéziratuk 1966-ban meg is jelent a NAGY GYULA szerkesztette Orosháza története és néprajza című városmonográfiában. Ez a kétkötetes munka akkoriban e műfaj úttörői közé számított, és sok hasonló helyismereti összefoglalás mintájává lett.

1975-ben Hajdú Miska írt ismertetést a Magyar Nyelvben Szeged utcanévei című könyvről. Sokat tanultam észrevételeiből, különösen azt, hogy jobban meg kell becsülnünk a történelmi Magyarország határon kívülre került városairól, hegyeiről, folyóiról elkeresztelt utcák neveit, mert ezek a magyar múlt értékes őrizői, történelmi tudatunk nélkülözhetetlen részei. "Ezeknek a neveknek nagy részéhez jelentős magyar történelmi események vagy személyek életrajzi adatai kapcsolódnak" – figyelmeztetett engem és mindenkit, aki utcanévtannal elméletben vagy utcanévadással gyakorlatban foglalkozott.

Ettől kezdve még jobban figyeltem Miska barátom munkásságát, amint átvette régi barátom, Mikešy Sándor (1917–1975) örökségét a magyar névtudomány művelésében és szervezésében; amint kibontakozott szerkesztői tevékenysége. Ámulva láttam, hogyan teremtett a semmiből szakfolyóiratot, háromféle füzet-sorozatot is a névkutatás, nyelvjárás, csoportnyelvi vizsgálatok számára. Amikor alkalmam adódott, igyekeztem ebbéli eredményeire föl hívni a közvélemény figyelmét.

Hatvanadik születésnapján köszöntöm a hálánkra érdemes szerkesztőt egy ilyen írásom újraközlésével.¹

*

A n é v t a n (onomasztika, onomatológia) a nyelvtudomány ága, amely sok más tudományt (településtörténet, irodalomtörténet stb.) szolgál. És hazai műhelye az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékcsoportjának n é v k u t a t ó m u n k a k ö z ö s s é g e, amely HAJDÚ MIHÁLY docens vezetésével bő másfél évtizede négy kiadványsorozatban adja közre eredményeit. Napokban érkezett füzetei könyvespolcomon már meghaladják a métert.

A zöld borítójú Névtani Értesítőben, a 99 számot megért sárga Magyar Személynévi Adattárakban, a szintén 99. füzetnél tartó, kék Magyar Névtani Dolgozatokban, a bordó Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok eddig éppen félszáz számában az egész magyar nyelvterületről (még Moldvából is) óriási gazdagságú földrajzi és személynévanyag halmozódott föl. Az Őrség személynevei két vaskos kötetben; Doboz ragadványnevei, Kiskunfélegyháza nyelvjárásának változásvizsgálata, az írói névadás kérdései; Csap, Gödöllő, Gárdony, Csepel

¹Vasárnapi Hírek 7/48 [1991. dec. 1.]: 7.

helynevei, a lenti laktanya katonáinak nyelvhasználata, Szabadka vagy a pesti Rottenbiller utcai általános iskola keresztneveinek elemzése egy-egy füzetben érdekes, olykor izgalmas olvasmányok.

Goethe és Kosztolányi egybehangzóan állapítja meg, hogy az irodalmi hős neve nem olyan, mint a köpenye, hanem mint a bőre. "A név maga az ember." Shakespeare, Arany János, Eötvös József, Móricz Zsigmond, Rejtő Jenő vagy Moldova György költött nevei egyaránt roppant tanulságosak. Kosztolányi Pacsirtája k o n t r a s z t n é v: a csúnya vénlány nevétől megsajdul az olvasó szíve ... A nevek a családtörténetnek is fogódzói: a hat legelterjedtebb vezetékneven (*Kiss, Nagy, Kovács, Szabó, Horváth, Tóth*) kívül csaknem mind elárulja viselőjének eredetét.

A Névtani Értesítő "vezércikkét" a tudományág nesztora KOVALOVSKY MIKLÓS írta. Fél évszázada az irodalmi névadásról készítette doktori értekezését. Most is azt hangsúlyozza, hogy az írók ráéreznek a nevekben rejlő stílusértékre, a n é v v a r á z s r a. "Ez a vonzódás a nevek belső titkaihoz, az emberi lélek ősi örökségének, a primitív népek körében ma is fontos szerepet játszó névmágiának a nyoma".

PÉTER LÁSZLÓ

Divatos név-e a Mihály?

Az 'Istenhez hasonló' jelentésű héber *Mikael*, amelyből a kereszténységben az egyik arkangyal neve származik, és a különböző nyelvekben meglévő megfelelői az albántól az ukránig (például ang. *Michael*, fr. *Michel*, ném. *Michael*, sp. *Miguel*, or. *Michail* stb.) igen népszerűek és elterjedtek az egész világon (vö. EUGEN VROONEN, *Les noms des personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparées.* Bruxelles, 1967. 262). Nemcsak személynevekben (*Michelangelo* Buonarroti, *Michael* Jackson, *Mihai* román király, *Mihail* Gorbacsov), hanem helynevekben, utca- és építménynevekben is gyakori – gondoljunk a híres boulevard *Saint-Michel*-re, vagy a hozzánk közelebb eső pozsonyi *Mihálykapu utcá*-ra és a kolozsvári *Szent Mihály templom*-ra.

Nagy hagyománya van e névnek magyar nyelvterületen is. A szeptembert régebben *Szent Mihály* havának is nevezték, és szeptember 29-e "jeles nap" volt a régiéknél: ez volt az őszi behajtás napja, a juhok átvételének, a pásztorbér fizetésének és a pásztorfogadásnak a napja.

A *Mihály* már a koraközépkorban gyakori név volt, hiszen a kereszténység felvételével *Szent Mihály* arkangyal kultusza erősen hozzájárult elterjedéséhez. A helynevek tanúsága szerint már a XII. század elején több olyan település létezett a magyar nyelvterületen, amelynek neve a birtokosra utaló személynévből, éspedig a *Mihály*-ból származott. Ezek a nevek mind a mai napig élnek. A teljesség igénye nélkül felsorolnék néhányat. Nyugat felől indulva: a Győr-Moson-Sopron megyei

Mihályi; a Zala megyei *Mihályfa* és *Miháld*; a Veszprém megyei *Mihályháza*; a Nógrád megyei *Mihálygerge*; a Kelet-Szlovákiában levő *Nagymihály*; a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Mezőnagymihály*; a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Nyírmihálydi*, az erdélyi *Mihályfalva*-ról, *Mihálcfalva*-ról, *Mehádiá*-ról (!) nem is beszélve (vö. FNESz.⁴ 2: 116, 140, 141, 258, 261). A főváros XVI. kerületéhez tartozó *Rákosszentmihály* neve viszont egy, a Szent *Mihály* arkangyal tiszteletére emelt templomra utal (vö. FNESz.⁴ 2: 398).

A családnévvé vált *Mihály* és származékai: *Mihálka*, *Mihálydi*, *Mihályfi*, *Mihályi*, *Mihó*, *Mihók* stb. (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. 107 [1983]: 278) 16 különböző változatban fordulnak elő. A név idegen (szláv, német és egyéb) eredetű alakjai még több, összesen 46 féle családnevet tesznek ki (Lásd uo. és KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. 19, 63, 64, 80.) A *Mihály* név országos népszerűsége és elterjedtsége (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Magyar becézőnevek. [1770–1970]. Budapest, 1974. 25 és kk) ad magyarázatot arra, hogy miért van olyan sok becenévi származéka. Álljon itt mutatóba néhány: a legismertebb és leggyakoribb kétségkívül a *Miska* (vö. i. m. 133), de igen népszerű a *Misi* is. De becézhetjük a *Mihály*-okat *Misá*-nak, *Misiké*-nek, *Mihiké*-nek, *Mihályká*-nak, *Misó*-nak, *Misu*-nak, *Miskó*-nak, *Mitká*-nak, *Mimi*-nek, *Misus*-nak, *Misuská*-nak stb. is. (Vö. HAJDÚ MIHÁLY i. m. 18, 113, 114, 119, 139, 140, 141, 175, 176, 182, 186 és kk. Az utolsó két adat saját gyűjtésem, Bankó Ágnes szíves szóbeli közlése.)

Híres emberek, például Apafi Mihály, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Vörösmarty Mihály, Táncsics Mihály, Tompa Mihály, Munkácsy Mihály, Károlyi Mihály, Babits Mihály és mások mellett irodalmi hősök is gyakran viselik a *Mihály* nevet, különösen a múlt század második felében és a XX. század első évtizedeiben. S mivel a *Mihály* név már igen elterjedt volt ekkorra, elérte a gyakori nevek sorsa. Először csak megszokottá vált, aztán részben falusias, részben öreges hangulatúnak érezték (vö. SOLYMOSSY SÁNDOR: MNy. 23 [1927]: 83; idézi KOVALOVSKY MIKLÓS, Az irodalmi névadás. MNyTK. 34 [1934]: 11 és J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 19). De ez a névhangulat elsősorban az említett időszak irodalmi hőseire vonatkozik. Hiszen a ma népszerű *András* (vö. BÜKY BÉLA: MNyTK. 160 [1981]: 65) vagy az értelmiségiek körében divatos *Bálint*, *Dániel*, *Gergely*, *Márton*, *Máté* (vö. BÍRÓ ÁGNES, A mai keresztnévadás az egyes társadalmi rétegek gyakorlatában: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 207) neveket ugyancsak "a nép egyszerű gyermekei" viselik az ebben a korszakban íródott irodalmi művekben (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS i. m. 26, 41, 47). A mai *Dorottya*-k és *Orsolyá*-k is bizonyára tiltakoznának az ellen, hogy nevükön és viselőiken "áporodott unalom és szárazság hangulata ül" (vö. KOVALOVSKY i. m. 44 és J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 139). De hát a névdivat olyan, mint a valóságos divat, ugyanúgy hullámzik: egyes nevek eltűnnek, visszaszorulnak, majd ismét felbukkannak. A *Mihály* név ellenáll a divatnak: tulajdonképpen minden időszakban megvolt a magyar keresztnévanyagban, csak a gyakorisága változott. Egy 1992. évi statisztika szerint Magyarországon 113.047-en viselik, és a 4400 féle férfinév közül a nem lebecsülendő 16. helyen áll, megelőzve például a *Gyulá*-t, *Zsolt*-ot, *Károly*-t, *Béla*-t (I. Kiskegyed című magazin, 1992. július 14. 22). A konzervatív Angliában

viszont még nemrégiben is a leggyakoribb nevek közé tartozott (vö. J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 143).

Érdekes jelenség tapasztalható északi nyelvrokonainknál, a finneknél. A 70-es években a *Mikko* név, amely a *Mikael* finn megfelelője, ismét nagyon divatos lett. Az 50-es években még a 40. helyen áll a gyakorisági listán, majd 1973-tól az első helyre kerül. A név egyébként az 1300-as évektől kezdve állandóan jelen volt a finn személynévanyagban, csak a múlt század végén szorult vissza a használata (EERO KIVINIEMI, Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimervalinta. Espoo, 1982. 94, 223). Úgy érzem, nálunk is lesz még reneszánsza a *Mihály* névnek. Ennek jelei már megvannak. Fővárosi értelmiségi családok választják szívesen a nevet gyermeküknek (sajnos adataim nincsenek, csak tapasztalati tények bizonyítják a jelenséget).

Visszatérve a címben feltett kérdésre, hogy divatos név-e a *Mihály*, ezt válaszolnám: nem divatos, de ma is kedvelt és elterjedt név.

Köszöntsük a Mihályokat egy híres Mihály, Csokonai verssoraival: "Mind Mihály, mind a nem-Mihály, akik itt örvendenek, Töltsenek sok szép szerencsés esztendőket. – Éljenek!"

POSGAY ILDIKÓ

Hang- és hangzásutánzás

Hangutánzó szavaink sajátosságai között tankönyvi tételességgel tartjuk számon azt, hogy bennük "a tulajdonképpeni hangkifejező előrész és a képzőszerű végződés egyszerre jött létre, s nem egy korábban már meglévő alapszóhoz járult később valamilyen képző. Nem volt tehát korábban egy *horthy, *nyáv, *heb, *dad, *mor stb. előrész, amelyből -g képzővel *horthyog*, *nyávog*, *hebeg*, *dadog*, *morog* stb. ige alakult; legfőljebb arról van szó, hogy egyes, a maguk egészében keletkezett hangutánzó igékből a nyelvérzék később hangutánzó indulatszót vont el: *roppan*:> *ropp*, *durran*:> *durr*, *püffen*:> *püff*, *pottyán*:> *potty* stb., vagy hogy a hangutánzó indulatszó és a hangutánzó ige párhuzamosan, egymást kölcsönösen föltételezve alakult ki (ez utóbbira azonban kevés bizonyítható példa van)" (BENKÓ LORÁND: BÁRCZI GÉZA-BENKÓ LORÁND-BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 310).

Közismert azonban az is, hogy az igésítés, "képzősítés" és elvonás szóalkotási műveleteinek lexikai produktumai mellett egy sajátos hangalakú és sajátos írásmódú adatsoport is található a hangutánzás körében. Például: "*Ba ba ba barakonyi* Ur[ama]t Somlyora citálták s-ighen saynállia, ne[m] tuddgia miért, azt mondgya nem mehet *gya-gya gyakran* olyan meszsze" (1666: Bethlen Miklós levelei. Bp., 1987. 143; – vö. uo. 615 [JANKOVICS JÓZSEF]: "Célzás Barakonyi Ferenc beszédhibájára"); "Akkor mindgyárt az küszöbön ült fehér macska el kezdette nagy emberi módon az jajgatást,

jaj! jaj! jaj! [!] Nagy vastag jajgatással az ordas is az hordókon vékonyabban ugyan emberi módon. .. csak úgy beszéltem hozzájuk mint Emberekhez, mondván; hiszem nagy késértetek vadtok, de hejában mert nem felünk töletek, mert Velünk az Ur Jesus Krisztus, mely szavamra vissza csúfoltak Emberi módon: *be, be, be, be*" (1740: Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Bp., 1970. 1: 267); "Az ortográfiával vissza nem adható [!] *Uúúú!* = annyit jelenthet, hogy »fáj a fogam«, de érzelmileg mindenesetre telítettebb, szintetikusabb kifejezés, mint az összképzetet szétboncoló mondat" (ZOLNAI BÉLA: Nyelv és stílus. Bp., 1957. 135); "A kezét *csóóókolom...*: *magyaaar* vagyok én!" (Mai Nap [napilap] 1992. okt. 26. 12–3).

Ezek a példák is hangzást, (emberi, állati) hangadást tükröznek, sőt érzékeltetnek. A sajátosságuk az, hogy egyrészt kevésbé vagy egyáltalán nem lexikalizáltak (sokszor ezért is írják külön vagy kötőjelekkel őket), másrészt sűrűn utalnak nem fonematikus hangelemekre (sokszor ezért írják ezeket betűsokszorozással vagy szóvégi írásjelekkel). A lexéma jellegű hangutánzó szavaktól ZOLNAI BÉLA is elkülönít bizonyos alakulatokat: "A kifejezőség [!] technikája itt abban áll, hogy a beszélő – a körülmények hatására – az explikáló beszédmodort egy *ő n k é n y e s h a n g c s o p o r t t a l* [kiemelés tőlem – P. F.] helyettesíti. Az alkalmi fölkiáltás [= *Uúúú!*] a beszédből bekerülhet a nyelvbe: közhasználatú, konvencionális »kifejezőség« lesz. A közhasználatúság esetleg csak egy szűkebb stílusrétegre szorítkozhatik. Ilyenek pl. a népies alakok, balladák indulatszavai: *pütyürütyütyü, recefice* (vö. R. GRAGGER, Ungarische Balladen, 1926, XXXVII)" (i. h. – vö. még a táncszók, réjják, csujjogatók "önkéntes hangcsoportjait" is [NéprLex. 5: 185]). A hangutánzással való szoros, eredendő kapcsolatukat és egyszersmind a hangutánzó szavaktól való különbözőségüket – véleményem szerint – egyaránt jól fejezi ki a *h a n g z á s u t á n z á s* műszó, ezért alkalmazásra ajánlom.

A hangzásutánzással különösen a beszélt nyelvi szövegtípusokban és közlési helyzetekben találkozunk és élünk. Érthető okokból: egy-egy esemény, szituáció, szereplő hatásos megjelenítésének, érzékletes felidézésének kitűnő lehetősége és eszköze ez az akusztikai "kifejezőség".

Ezúttal egyetlen mesemondó elmondott meséiből kiemelt példákkal bizonyítom állításomat. A Bukovinai székely népmesék (Szekszárd, 1979–1985) négy vaskos kötetéből másfelet töltenek ki Fábián Ágostonné meséi. (A gyűjteményre a továbbiakban csak kötet- és lapszámmal utalok.) A példák idézésével nemcsak magát a jelenséget szeretném dokumentálni, hanem azt is, hogy a hangzásutánzás hangcsoportjai szerves kapcsolatban vannak a hangutánzó szavakkal. Nemesyszer látjuk ugyanis azt, hogy egy hangcsoport (jellemzően ismétléses) hangoztatása mellett ott áll (mintegy párhuzamosan) a megfelelő vagy rokon hangutánzó szó is. Ezt az összefüggést nem gyengíti, hanem erősíti, hogy fordított sorrendjükre is akad példa: olykor a hangutánzó szó áll elől. Lássunk példát mindkét esetre! 1: "Hát éccër csak egy akkora hatalmas medve kezdett odacammogni, *brúm, brúm, brúm* .. jó a medve. *Brummog, brummog*, jó közelebb" (2: 18; vö. még uo. 22: "*Brúm, brúm morrogott* a medve"); "Csak *rotty, rotty, rotty* kezdett *rottyogni*, főni [a bögrécske]" (2: 109). – 2. "S a méznek a szagára a méh elkezdett a feje felett csak *bizzegni, bzzzzz*" (2: 26).

Fábián Ágostonné is az állathangokat szólaltatja meg, játssza el legtöbbször. Például a farkas vonító, tutuló "énekét", ujjogtatását (1: 151), kujjogtatását (2: 208), nyekergését: "Nyék, kedvem, nyék, nyék, nyék! Nyék, kedvem, nyék! .. *Hu-hu-hú, nyék kedvem nyék!*" (uo.; vö. még "sárkányhangra" 1: 288); a kutyaugatást (és emberhangú utánzását): "A küsebb gyermekék vékonyabb hangon, a nagyobbak vastagabb hangon: *vauuu, u-u-u, vauuu, vauuu*, elkezdték. Ugattak réttentően" (1: 200), "A gyermekék, kicsikék vékonyabb hangon, a nagyobbak vastagabb hangon: *hu-hu-hu* .. Hangosabban [!] ugassatok! *hú-hú-hú* [!]" (2: 221); a libagágogást: "*Gi-gá-gá!* .. *Gi-gá-gá-sz-sz-sz!*" (1: 58); a malac visongását: "a zsákot elejtette, megbotlott, s a malacka: *ujuk! ujuk!* kiugrott a zsákból, s futás vissza csordába. .. de mégin megbotlott, a zsákot elejtette, s a malacka kiesett belőlle. *S ujik! ujik!* vissza a csordába" (2: 176); a macska harcias fújtatását: "a macska szembegrott vele *pf-pf*, elkezdett így fujni szembe vele" (1: 241); a nyúl sírását, panaszos makogását: "Éccër [a szegény ember], amikor szántogatott, hall valami sírást. – *Mak-mak-mak!* .. Pofozta a medve erről és, arról és a nyuszikát" (2: 220). Olykor az állatok karneváli lármás zsviját idézi, eleveníti fel a mesemondó: "A ló *nyi-ho-hó*, a számár *i-á-á*, a kutya *hu-hu-hu*, s a macska *nyáú*, a kakas *kukuriku* .. ojan zenebonát csaptak" (1: 240), "valami *röf-röf-röf, ui-ui*, a tehén még *bú-bú*, a ló még *nyi-ha-ha*" (2: 218).

Néhányszor "megszólal" egy-egy hangszer is; így a furulya ("*tű-lü-lü-lü-lü-lü-lü*" = 1: 19; l. még 280), meg a tülök, nyilván a *tülök, tülköl* szavak hangalakjának hatására is ("elkezdék tülkölni, mind a vadászok, hogy *tüüü-tü-tü-tü-tü*" = 1: 199). – Máskor eszköz, tárgy jellegzetes hangját eleveníti fel a mesemondó: "*Darálj, darálj, darálócskám!* S csak tudják-é, elkezdett *dur, dur, dur* darálni" (1: 134).

Az emberi beszéd érzelmi indítékú hangjelenségei, "hanggesztusai" (nevetés, sírás, száj tátás, köpés) természetesen a mesemondásban is gyakran fejeződnek ki hangzásutánzással (is): "csak *hi-hi-hi, he-he-he, ha-ha-ha*. Örökké kacagott" (1: 147); "*Bü-ü-ü* – sírt az ember" (1: 293); "*á* – kinyitotta jól a száját, és várta, hogy a tehén és a bornyu ugorjon belé" (2: 218); "*Ptü-ptü-ptü!* – jól mögtöpdösték" (1: 279).

A hangutánzás kategóriájának néhány határárdését is érintette RÁ CZ ENDRE a belehallás jelenségének leírása és elemzése során (NytudÉrt. 134 [1992]: 3, ill. passim). Minthogy környezetünk hangjelenségeit értelmesítjük a belehallás során és nem (számunkra) ismeretlen szavakat, azért a belehallást még képletesen sem nevezhetjük népetimológiás jelenségnek. Az idézett mesegyűjteményben is felbukkan azonban egy átmeneti típus, egy határeset: idegen nyelvű szövegek félreértése, nem idegen nyelvű szöveggként való felfogása, (hamis) értelmezése. A nyelvet nem (vagy nem jól) ismerő is bizonyos abban, hogy emberi szót, emberi nyelvet hall. De jórészt (vagy akár csak helyenként) pusztá hangzasként, csak "nyelvmelódiaként" fogja fel; hogy aztán alkalomadtán meglevő (anya)nyelvismeretével értelmezze – mint a népetimológia alkotója a számára ismeretlen, motiválatlan szót. Egyik példánkban német szöveget értelmesít magyarul a beszélő, a másokban magyart a német nyelvű: "Éccër csak megszólalt az orgoña, s a néméték erőst szépén énekélték, hogy – *Hájligé gott*. Aszongya egyik legén a másiknak: – Hallod-e tē, mit énekélnék? .. Azt énekélik, hogy *hajlik még ott*" (1: 47); "Jóskának [a kocsmában] erőst jó kedve kerekedett, s a kujakjával kezdte verni az asztalt, s énekelte [= kurjantotta], hogy: ..

Rádirattatom, rádirattatom! – Hallgatkozik a barátja [a német Hanzi], s aszongya: – *Reám te ne irasd, ha kérted, akkor fizesd meg!*" (1: 318).

Az ismeretlen (vagy csupán az idegen) nyelv hangzását, karakterét gyakran érzékeltetjük hangzásutánzással, halandzsával. Fábián Ágostonné meséiben, a Tizenkettőt egy csapásra címűben is van rá példa. A "sok cigánkőjök" ezt kiabálja az óriással hazatérő falubelijüknek: "*Akhángyilē-bungyilē, akhángyilē-bungyilē!*" (1: 69). Az óriás ezt (a "cigány nyelvet") nem érti, de nem is értelmesíti, hanem megkérdezi a jelentését. Vesztére. A válasz tudniillik önkényes "műfordítás": "Hát aszongyák, hogy én csak égyet hoztam .. Me[rt ezek] .. min ējen embērēkvel élnek, min te amējen vagy" (uo.). Ez a válasz természetesen nem fordítás, nem belehallás, nem népetimológia és nem hangzásutánzás. Sajátos használata a nyelvnek: a nyelvi, a kommunikációs visszaélés (egyáltalán nem ritka) példája.

A hangzásutánzásnak a rögzítése, az írásképe is (csak) utánzás, és nem pontos másolat, nem "hangfelvétel". Szemléletesen mondva: nemcsak a lejegyző fülére, hanem főként a kezére jellemző, hogy éppen hány betűvel érzékelteti a nagyon hosszú, elnyújtott hangot; hogy miként tagolja kötőjelekkel a ritmusosan ismétlődő vagy szaggatott hangzást; hogy intonációt vagy emfaticumot érzékeltet-e a felkiáltójelekkel stb. Ez az írásképi sajátosság is szaporítja, erősíti azokat a vonásokat, amelyek miatt lehetséges, sőt indokolt a hangzásutánzást a hangutánzástól elkülöníteni; vagy ha tetszik, mint sajátost éppen hozzákapcsolni.

PUSZTAI FERENC

Rendszerkényszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz)

1. Az uráli alapnyelvre rekonstruált személyesnévmás-tövek vokalizmusát nem lehet egyértelműen megállapítani. Az uráli nyelvek megoszlanak a vokalizmus palatális és veláris voltát illetően. Vö.

fi. <i>minä</i>	lp. <i>mon</i>
észt <i>mina</i>	md. <i>mon</i>
zürj. <i>me</i>	jurszam. <i>mañ</i> stb.
magyar <i>én</i>	

Hasonlóképpen a második személy esetében is. Az UEW rekonstrukciói (**m̃*¹ 'ich', **m̃*² 'wir', **t̃*¹ 'du', **t̃*² 'ihr') helyett elfogadhatóbb volna a megengedő **mV-*, **tV-*.

A palato-veláris kettősség az egyes számban figyelhető meg, a plurális alakok túlnyomórészt palatális magánhangzót tartalmaznak, vö.

fi. <i>me</i>	lp. <i>mī</i>
észt <i>me</i>	md. <i>miñ</i>
zürj. <i>mi</i>	(de: jurszam. <i>maña</i> ?)
magyar <i>mi</i> stb.	

A palatális vokálisban többen a protouráli plurálisjelet (*-i ~ -j) látják. A vokális kettősségére az alábbiakban kísérlek meg magyarázatot adni.

2. A névmási kategória egyik sajátossága, hogy a magánhangzó hangszínével helyviszonyt, távolságot fejez ki. A palatális magánhangzó közelre, a veláris vokális távolra utal. Ez a jegy kimutatható az uráli nyelvekből is:

fi. <i>tämä</i> 'ez'	↔	tuo 'az'
<i>nämä</i> 'ezek'	↔	<i>nuo</i> 'azok'
cser. <i>tiše</i> 'ez'	↔	<i>tušo</i> 'az'
magyar <i>e-z</i>	↔	<i>a-z</i>
<i>té-</i>	↔	<i>to-(va)</i> ,

ill. a névmástövekből származó határozószók esetében:

magyar <i>itt</i>	↔	<i>ott</i> stb.
-------------------	---	-----------------

Ezt az állapotot a protouráli rekonstrukció is tükrözi:

ta 'der hier', *dieser da* 'FU, ?U (UEW 505)

tä (~ *te*, ~ *ti*) 'dieser' (U) (UEW 53)

to 'jener' (U) (UEW 526-527).

A mutató névmások kongruálnak a kérdő névmásokkal. A kérdő névmásoknak is két töve van, egy palatális és egy veláris. Az interrogatívák esetében a hangszín különbsége már nem a távolság kifejezésére szolgál, hanem egyéb funkció megoszlására (vö. fi. *ku*- 'ki' ~ *ke*- 'ua.', ill. magyar *ki* ~ *ho*-).

3. A személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személy esetében ez a viszony belátható (pl. *tj 'te – itt a közelemben' ↔ *tj 'te – ott távolabb' stb.).

A személyes névmások csoportjának kettős vokalizmusa a névmási kategóriára általánosan jellemző palato-veláris szembenállással magyarázható. A rendszerkényszer következtében a kettősség a kategória azon tagjaira is kiterjed, ahol azt a valóság nem igényli. (A rendszer valószínűleg még az alapnyelvi korban felbomlott. Az alapnyelv egyes származékcsoportjai a palatális, mások a veláris változatot örökölték.)

4. Természetesen – Pais Dezsóval szólva – más megoldás is elképzelhető.

PUSZTAY JÁNOS

Adalékok a zürjén nyelv orosz jövevényszavaihoz

1985 és 1989 júliusában szovjetunióbeli, közelebből zürjénföldi tanulmányutam alkalmával lehetőségem volt a Szisza folyó melletti zürjén nyelvjárásokból szöveganyagot gyűjteni. Vizinga és Kuratovo falvakban a közép-szisza, az ugyancsak a Szisza partján fekvő Soska faluban pedig a közép-vicegdai (Sziktivkar környéki) nyelvjárást tanulmányoztam. A szövegek feldolgozása során – a magnetofonról való fonematikus lejegyzés, fordítás, a nyelvi, tárgyi, néprajzi jegyzetapparátus készítésekor – néhány olyan orosz eredetű szóra lettem figyelmes, amelyekkel érdemes külön is foglalkozni. E szavak etimológiai vizsgálata több okból is indokoltnak látszik: 1. egyik-másik szó orosz eredete orosz nyelvismeret birtokában sem mindig nyilvánvaló; 2. egyes jövevényszavakból fontos hangtani, jelentéstani vagy tárgyi következtetések vonhatók le; 3. bizonyos esetekben a szó orosz eredete a hangalak alapján ugyan gyanítható, de ez bizonyításra szorul, mivel vagy ritka, orosz nyelvjárású szóval van dolgunk, vagy pedig a szó a zürjén nyelvben olyan deformációkat szenvedett, hogy az orosz eredetivel való azonosítás csupán nyelvészeti-filológiai bűvárkodás útján végezhető el.

1. KV *ćekuška* 'negyedliteres üveg, kis pálinkás üveg', vö. (SzrSzlK) Szkr. *ćekuška*, I *ćetuška* 'косушка, четвертка вина' < or. (Dal') (szibériai) *четушка* 'четвертка вина, косушка четверть штофа', *четверуха*, *четвертушка* 'четверть, четвертка, четвертая доля' (HADROVICS-GÁLDI, Orosz-magyar szótár. 1989. továbbiakban: OMSz.) *четвертушка* 'negyedrés'. – A zürjén szó az orosz gyorsbeszéd-beli rövidüléssel keletkezett *четушка* alakból származik. A zürjénben *ćetuška* > *ćekuška* hasonulás történt.

2. KV *gul'ak* 'korhely, részeg(es)' < or. (OMSz.) *гуляка* I. 'munkakerülő', 2. 'korhely, részeges'. A szót a zürjén szótárak közül csak a Русско-коми словарь (1966) (továbbiakban: RKSzl.) ismeri. A szóvégi *a*-t a kétnyelvű beszélők genitívusz ragnak foghatták föl, ezért tűnt el a zürjénben.

3. KSz. *kantužičići* 'légnymást kap (bomba-, aknarobbanáskor)' < or. *контузить* 'összezúz', *его контузило в голову* 'zúzódást szenvedett a fején', *контузия* 'zúzódás', *воздушная контузия* 'légnymás'. A zürjén szót csak a RKSzl. ismeri: *kontužit* 'контузить', *kontužija*, *kontužičićem* 'контузия'. E szótár első szótagi *o*-s írásmódja azonban arra utal, hogy nem igazi jövevényszóval, hanem könyvszóval van dolgunk. Zürjén népnyelvi szónak csupán a KSz. *kantužičići* alak tekinthető. Az *a*-s ejtésmód (*akanje*) amellet szól, hogy a katonai nyelvből való átvételről van szó. Vö. még (FOKOS-FUCHS) V *apicer*, *epičer*, Ud. *apičer*, FV *a'piccer*, *apiccer* 'Offizier' < or. *офицер* ua.; (FOKOS-FUCHS) V *saldat*, AV *soldat*, Ud. *saldat*, FV *salda't* < or. *солдат* ua. A szó a *-šj-* képző hozzáadása révén (*-išj-* > *-ičići-*) vált a zürjén nyelvben visszaható jelentésűvé.

4. KSz. *matajčići* 'bajban van, kínlódik, zsákutcába kerül', vö. (Wied.) *matajt*- 'erschweren, hindern' *matajčići* 'Bedenken tragen' (FOKOS-FUCHS) V *matajt*- 'stören, hindern, abquälen', (SzrSzlK) Lu. Pecs. Szkr. KSz. *matajt*- 'довести до безвыход-

ного положения, поставить в тулик, затруднить кого-л. в чем-л.', Lu.-Le. Pecs. Szkr. KSz. *matajécí*, FV *matajécí* 'оказаться в безвыходном положении, стать в тулик, затрудниться' < og. (Dal') матать 'в шахматной игре делать мат и выигрывать игру', мататься 'быть матуему'. Ez a szó nincs meg az OMSz.-ban és Ozsegov szótárában, feltehetőleg a mai orosz irodalmi és köznyelv ilyen alakot nem ismer. Az orosz szó csak a sakkjáték szakkifejezéseként fordul elő, a zürjén igék használati köre ennél jóval szélesebb. De ez az általános jelentéskör is minden bizonnyal az oroszból származik, jöllehet az orosz nyelvjárásokból nem tudjuk kimutatni. Erre utal az orosz igék alapszava (мат), melynek a következő jelentései vannak: (ÓMSz.) (sakk) 'matt', (Dal') (в шахматной игре) 'проигрыш, конец игры, крайнее, гибельное положение, беда и конец'. Az og. мат ezen bővült jelentésében átkerült a zürjén nyelvbe: (Fokos-Fuchs) V Ud. *mat* 'Not, Leid, Kummer, Unglück, Mißgeschick', V *matę vonj* 'in Not geraten' (KALIMA: MSFOu. 29: 81).

5. KSz. *matka* 'nagy hosszú tutaj' < og. (Словарь русских говоров Среднего Урала 1971) *matka* 'большой плот', (Словарь русских говоров Новосибирской области. 1979) мат, мата, matka 'большой плот'.

6. KV *pet'erik* 'zsákszövet', vö. (SzrSzlK) FV Vm. *pet'erik* 'суслон пятерик' < og. (OMSz.) пятерик 1. 'öt egységből álló mérték', 2. 'öt darabból álló tárgy', (Dal') пятерик 'нитка или веревка пятерик, пятирядная'. A zürj. *pet'erik* 'zsákszövet' jelentése azon alapulhat, hogy a szövéshez ötös szálát használtak (vö. Dal').

7. KSz. *sketnícajt* 'marhákat gondoz' < og. (Dal') скотничать 'быть скотником', (Словарь русских говоров Новосибирской области. 1979) скотничать 'работать скотником'.

8. KSz. *špil'onok* 'egymás után kötözött tutajjászor'. Nyilvánvalóan orosz jövevényszó, de az átadó nyelvi formát nem ismerjük. Vö. mégis (Dal') шпиль 'стоячий ворот, для подъема якоря и других тяжестей, для верповки, сходу с мели', (OMSz.) шпиль 1. 'hosszú szeg', 2. 'csúcs, hegy; csúcsos tető', 3. '(haj) (horgony)csőrlő'.

9. KV *ubel'it* 'ráviszi a szíve, hogy valamit megtegyen, vö. (Fokos-Fuchs) V *ubel'it* 'es übers Herz bringen; sich entschließen', (SzrSzlK) FSz. Vm. AV Szkr. KSz. Ud. *ubel'it*, I FV *ubel'it*, Le. *ubol'it* 'расшедриться, не пожалеть, дать' < og. (Dal') уболеть, уболеть 'смиловаться, сжалиться, сострадавая помочь'.

10. *vagzal* 'pályaudvar', vö. (Коми-куский словарь. 1961) *vokzal* ua. < og. вокзал ua. Az *a-s* ejtésmód arra utal, hogy nem népi, hanem irodalmi és köznyelvből való átvétellel van dolgunk. L. még a 3. sz. alatt mondottakat.

RÉDEI KÁROLY

Juden in den Ortsnamen Ungarns¹

Die Begründung der Themenwahl: Das Judentum steht als ethnische oder religiöse Gruppe seit dem Anfang seiner Geschichte, aber besonders nach seiner Zerstreuung in der Mitte des Interesses verschiedener Wissenschaften. Vielmehr ist diese Feststellung für Ungarn gültig. Die wissenschaftliche Forschung muß sich über die Emotionen erheben, die sich in verschiedenen Epochen mit unterschiedlicher Intensität melden, und sowohl die ehemalige als auch die gegenwärtige Rolle der Religionsgruppen – darunter die der Juden untersuchen. Die ethnischen Einheiten, die die Gesellschaft bilden, sind aufgrund der Tatsachen zu beurteilen.

Aus den bisher erschienenen Bänden der ungarischen Ortsnamensammlungen ist die Anwesenheit des Judentums in den Dörfern und Städten festzustellen. Die Anzahl der Namen, ihr Verhältnis zu sämtlichen Namen ist an sich beachtenswert. Die fraglichen Namen liefern Beweise sowohl für die Siedlungsgeschichte, die Migration, für die Geschichte der Besitzverhältnisse, für die Geschichte der Landwirtschaft und der Industrie als auch für die Geschichte der Bildung und Kultur bzw. für die sakralen Beziehungen.

Die geplante Arbeit wird alle Namen umfassen, in denen das ungarische Worтеlement *zsidó* bzw. *izraelita* auftritt (*Zsidó-árok*, *-birtok*, *-domb*, *-erdő*, *-fa*, *-föld*, *-hegy*, *-iskola*, *-kút*, *-szőlő*, *-temető*, *-templom*, *-út*, *-utca*, *-város* usw.). Die Entsprechungen der Benennung dieser Objekte werden in der Sprache der ungarländischen nationalen Minderheiten, d. h. deutsch, kroatisch, slowakisch usw. angegeben: *Judenberg*, *Judenhaus*, *Judenkirche*, *Judenschule*, *Judejska crkva*, *Judejski sosak* usw.

Die Quellen der Angaben sind die in den verschiedenen Verwaltungseinheiten des Landes (in den Komitaten, in den ehemaligen Kreisen) gesammelten und veröffentlichten Sammlungen. Die erste, "Zala megye földrajzi nevei" (Die Ortsnamen des Komitates Zala) ist 1964 erschienen. Seitdem wurden schon die folgenden fertiggestellt: Die Ortsnamensammlungen der Komitate Somogy, Tolna, Baranya, Vas und Komárom. In anderen Komitaten wurden die Ortsnamen nach kleineren Verwaltungseinheiten (Kreisen) veröffentlicht. Die Sammelarbeit hat schon in allen neunzehn Komitaten angefangen, und der zur Herausgabe der Daten führende Prozeß steht in je verschiedener Phase.

Einige Sammlungen warten schon in der Form einer überprüften und gut zusammengestellten Handschrift auf die Veröffentlichung.

Die einzelnen Sammlungen wurden nach gleichen Grundprinzipien geordnet. Innerhalb des Komitats und des Kreises sind alle selbständige Orte, Siedlungen (Städte, Dörfer) mit einer laufenden Nummer bezeichnet. Zum Beispiel im Komitat Tolna von 1 bis 108.

---

¹Egy kutatási terv vázolata, amelyet a Forschungsprojekt des Faches Volkskunde der Universität Augsburg "Mobilität und Migration der Juden in Bayern und angrenzenden Gebieten" című témában vállaltam a témavezető, GÜNTHER KAPFFHAMMER professzor felkérésére. Az értekezés hivatkozást I. a Blätter für oberdeutsche Namenforschung. 1990. 27: 24.

Das Material der einzelnen Ortschaften besteht aus den folgenden Abschnitten:

1. Der Name des Ortes; die Varianten des Namens; seine verschiedenen, auf die Fragen wo? woher? wohin? antwortenden Formen; sowie die mit dem ungarischen Ableitungssuffix *-i* gebildete Form; Größe der Gemarkung; Einwohnerzahl; geschichtlicher Überblick; ethnographische Bezüge.

2. Der Hauptteil besteht aus der Aufzählung der Namen, die mit den Namen des inneren Stadt-(Dorf-)gebietes anfängt und sich mit den Namen des äußeren Stadt-(Dorf-)gebietes fortsetzt. Die Namen laufen vom Norden an der linken Seite nach rechts in Streifen. Jeder Name bekommt eine Bezugsnummer. Diese Nummer wird auf die Karte eingetragen, und damit ist der Name lokalisiert. Die Numerierung ist fortlaufend von 1 bis n.

Der Aufbau eines Wortartikels ist wie folgt: 19. Nagykónyi ... 179. Nagy Laci malma: Zsidó malom (C. Cserengáti malom) "Benannt nach dem Besitzer mit dem Namen Nagy László. Früher gehörte die Mühle einem Juden". (In eckigen Klammern [...] wird der sog. schriftliche oder geschichtliche Name aufgrund der früher angefertigten Karte angegeben. Das C ist die Abkürzung für Croquis, das in der Mitte des 19. Jh-s zusammengestellt wurde. Dieser "Abriß" bedeutete den Grund für die in den sechziger Jahren des 19. Jh-s gezeichneten Katasterkarten.)

In der Bearbeitung dieses Themas kommt der Name: *Zsidó malom* (= Judenmühle) mit dem Zeichen 19/179. vor.

3. Im 3. Abschnitt wird der Name und Beruf des Sammlers angegeben, wie auch Name und Lebensalter der Gewehrsleute.

Also ich hebe von diesen Sammlungen die Ortsnamen heraus, die das Worтеlement *zsidó* (Jude, jüdisch) enthalten und gebe diese mit der oben schon dargestellten Numerierung an. Ich lokalisiere die Namen mit den Nummern auf der beigelegten Karte.

Die Vervollständigung und auch die Veröffentlichung der gesammelten Ortsnamen ermöglicht nicht nur die Bearbeitung der veröffentlichten Ortsnamen, sondern es wird auch möglich, die zu diesem Thema gehörenden Namen zu typisieren, sowie die Konsequenzen für die Geschichte des ungarischen Judentums und auch die Folgerungen für seine wirtschaftliche, gesellschaftliche, kulturelle Rolle zu ziehen. Letzten Endes gibt das die Berechtigung zur Forschung dieses Themas.

RÓNAI BÉLA

Paradicsom és paradicsomi helyek¹

Tolna megyében, Zomba nagyközség külterületén fekszik *Paradicsom*, hivatalos jelöléssel: *Paradicsompuszta*. Neve figyelemreméltó művelődéstörténeti emlék (Tolna megye földrajzi nevei. Szerk. VÉGH JÓZSEF, ÖRDÖG FERENC, PAPP LÁSZLÓ. Bp., 1981. 306: csak a hely magyar és német népi, illetve hivatalos nevét adatolja 63/106. szám alatt), egyike az ún. "paradicsomi" helyeknek, helyneveknek. A "beszélő" helynevek e csoportjáról SZABÓ T. ATTILA így ír: "Az Édenkert falurész, a Paradicsom és társaik sokszor nem édeni vagy paradicsomi gyönyöröket jelentő helyre vonatkoznak" (Válogatott tanulmányok, cikkek. 3. Kriterion, Bukarest, 1972. 352). Jeles helynévtárába történeti és élő névanyagot sorolt PESTY FRIGYES: *Paradicsom*, Pest városának egy része Zsigmond király korában. *Paradychun, Paradichonfelde* szántóföld a Győr megyei Asszonyfa területén (1357, 1456). *Paradicsom* nevű tó volt Visontán (Somogy m.), dűlő Mezőkovácsháza határában (Csanád m.) (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. 1. kötet. Bp., 1888. 244). NAGY LAJOS a történeti Magyarország területén négy ilyen pusztaelnevezést ismert: *Paraditsom* (Tolna m.), *Paradaisz* (Nyitra m.), *Paradisus* (Szepes m.), *Paradis* (Varasd m.) (LUDOVICO NAGY, Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti regni Hungariae ... Landerer. Budae, 1828. 1: 391, 235, 395; 2: 55). Az 1907-es helynévtárból négy adattal: *Paradicsompuszta* (Tolna m.), *Paradicsom* (puszta, Komárom m.), *Paradicsom* (tanya, Győr m.), *Paradicsommajor* (Békés m.).

Eddigi levéltári kutatásom a pusztának sem nyomát, sem előzményét nem találta a 18. században. Nem szerepel a puszták első összeírásában (Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. Ö: 306. Conscriptio Praediorum)², az 1. katonai felmérés 1783–4. évi térképlapjain (Uo. Térképtár. T: 204/29. jelzettel; összevettem a helyszínt az 1858. évi 2. katonai felméréssel: T: 205/30.), a Dóry Ádámmal (1715–1799) kapcsolatos iratokban.³ Csak a 19. század első évtizedeitől adatható. Az "említésre méltó" puszták között sorolja fel EGYED ANTAL 1828-ban (Nemes Tolna vármegyének topographiai leírása: Tudományos Gyűjtemény 1828/6: 45). Ugyanekkor Notitiájában NAGY L. 8 házzal, 83 fővel tünteti föl (i. m. 1: 391).

A kutatás jelen állása szerint ifjabb Dóry Ádám létesítette. Ez a majorság az, melyet felesége 1834-ben – amikor "felelőtlen" gazdálkodása miatt zárgondnokságot kérve, eljárást indított ellene – "felesleges épületek emelésének" nevez (Glósz József, Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében: A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve 16. Szerk. VADAS FERENC. Szekszárd, 1991. 53). Az asszony Jobaházán élt, férje Zombáról költözött ki – *Paradicsom*-ba! A

¹Témaválasztásom nem véletlen. Az orosházi – s így az ősei révén zombai leszármazású – Hajdú Mihály, a Névtani Értesítő alapító szerkesztője előtt tiszteleg írásom. A vallási türelmetlenség miatt elköltöző zombai és más Tolna megyei falvakból való evangélikusok alapították Orosházát. A kérdés gazdag irodalmából csak HAJDÚ MIHÁLY névtani szempontú tanulmányát emelem ki: Az orosházai története 1744 előtt (Békési Élet, 1969/2: 191–209).

²A kutatásban nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Kárpáti Andrásné levéltári igazgatóhelyettesnek.

³Ezúton mondok köszönetet dr. Glósz József kandidátusnak szíves tájékoztatásáért.

javak zár alá vétele ügyében kiküldött bizottság ezért "... nála a Zombai határban levő Paradicsomi majorságnál" megjelent. Az eljárás során Döry kijelenti: "Zombai Faluban, Paradicsomi Puszán ... Épületek, Kortszmák, Vendégfogadók mind a magamé." A paradicsomi kert bőven terem, "Paradicsomi Konyhám van olyan, mint a jobaházi" – állítja Döry (Tolna megyei Levéltár, Szekszárd. – Közgyűlési iratok 1551/1834, 2200/1834).

Honnan e név? WERNER HOFFMANN a 19. százai motívumok és eszmék közé sorolja be a "földi paradicsom" megújuló gondolatát (HOFFMANN, WERNER, A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1987. 229–53). A civilizáció előrehaladtával ("... a XVIII. század előtt bárhol kinyithatjuk a dzsungel könyvét ..." Az ember betör ebbe a paradicsomba: BRAUDEL, FERNAND, Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Gondolat, Bp., 1985. 65) – Herder szavaival szólva – a természet "elment, elrejtőzött". Földi paradicsomot már csak egzotikus, távoli vidékeken kereshet a kortárs, melyeket "még nem érintett meg a civilizáció és annak intézményrendszere" (HOFFMANN i. m. 240). Ahogy a Paradicsom a boldogság kertje volt a bibliai Édenben, hasonló kertekre kell találnia annak, aki boldog szeretne lenni. (A kertnek mint jelképnek négy formáját mutatja ki VÖRÖS IMRE a felvilágosodás kori magyar irodalomban: mulatókert, a szerelem kertje, a megnyugvás kertje, a sorskert: Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 78–97.) XANTUS JÁNOS írja levelében Észak-Amerikából: "Bőkezűen szórja itt szét a természet minden adományait, s mintegy ujjal mutat kertjére, hogy telepedjünk beléje" (Levelei Északamerikából. Lauffer és Stopl könyvkereskedése, Pesten, 1858. 108). – Ellenpontja ennek a műkert, a mesterséges paradicsom. Buffalo vidékéről mondja BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR: "Mely paradicsom válik e' helyből, midőn egészen lakva 's mivelve leszen" (Utazás Észak Amerikában. Ev. Ref. Kollégium betűjével. Kolozsvár, 1835. 195).

Micsoda optimizmus! Lakva, s mivelve – és fel sem merül még a természetrombolás gyanúja. A kor embere külhonban és itthon is látja a nemesi passzióból – de még nem ökonómiai megfontolások alapján – teremtett arborétumokat, kerteket, gyümölcsösöket, s bízik!

A 19. század reformmérzülete sugárik TÖRÖK JÁNOS soraiból: "Gyermekéveimben az elveszett paradicsom nyomait kerestem; – érett koromban azt kutattam, mi gátolhatja az embereket, hogy boldogok lenni igyekezzenek, s hogy azok, kik a földnek birtokában vannak, kietlen lakóhelyeiket a kényelem és jóllét (!) tanyáivá, virító kertekké alakítsák? Keseregve ismertem meg az akadályokat, mik századokon át lehetetlenné tették, hogy valamint más országokban, úgy hazánkban is a föld az embernek paradicsomául szolgálhasson." Cikkének más helyén pedig: "... hol a föld annyi évezred után is paradicsom kertjének alakját nem nyeré, hanem még mindig ősi természetes vadságában, vagy félmíveltségben sinlik, ott az egyedül az ember vétke" (TÖRÖK JÁNOS, A paradicsom: Kalauz, 1857/18: 274). Szabad föld, szabad ember, értelmes munka és szorgalom – visszahozná az elveszett paradicsomot! SZÉCHENYI Hitelében is szerepel ez a passzus (SZÉCHENYI ISTVÁN, Hitel. Pest, 1831. 110), s vele polemizálva DESEWFFY JÓZSEF így idézi s viszi tovább a gondolatot: "... a fő, ipar, s veríték még a sovány földön is paradicsomot teremthet;

paradicsomot e éppen mindég és mindenütt? azt nem tudom, de hogy a szorgalom sokat tehet, az bizonyos ..." (DESEWFFY JÓZSEF, A "Hitel" című munka taglalatja. Werfer Károly betűivel. Kassán, 1831. 122).

Néhány kiemelt forrás jól megvilágítja, mit értettek mesterségesen teremtett "paradicsomkerteken" a kortársak. GALGÓCZY KÁROLY például 1855-ben nemeskéri Kiss Pál miszlai birtokát (Tolna m.) így írja le: "... igen fényesen rendezett angol kert; keletről szerzett mintegy 150 legnemesebb fajból alakított példány-szőlő; s a hegyes helyiség mostohasága daczára is meglepő ennyi szépségek mondhatni elbájolják az utazót, látván, hogy a szorgalom és befektetés a csüggedhetetlenség kíséretében a kopár hegytetők hónapban is paradicsomot, ott pedig aranybányát tud teremteni" (GALGÓCZY KÁROLY, Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pest, 1855. 165). Ugyanó Bezerédj István hidjapusztai gazdaságát (Tolna m.) "angol kerthez hasonlónak" mondja, élő például állítva, "... mint kell és lehet a leghasznavehetőbb futó homokot valóságos édenre varázsolni. Itt mindennemű gyümölcsfa faj szerint külön osztályokban diszelg: az eperfákkal szegélyezett s sorozott legelők tejet, vaját, gyapjút, selymet együtt adnak" (i. h.). Amikor a kopasz, pusztai és kietlen sziklapart tövében a hajókon odahordott termőföld lassanként paradicsommá tétetett, a mezei házakkal és kertekkel díszlő Triesztet a Közhasznú Esmeretek Tára nyilvánosan dicséri (Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, Könyvtáros Wigand Ottó sajátja, 1834. 3: 146).

Természetesen a bibliai Éden és Paradicsom is – mint szemléleti alap – szembeötlően látszik egy-egy lelkes ismertetésnél. MOLDOVÁNYI JÓZSEF 1824-es leírásában a majsai pusztai Regölyllyel "keletről határos". Kies hely, róna földje gazdag termésű. A hasonlatosság lenyűgöző, nézni is öröm, hát még benne lakni! "... különben is a pusztai (a) Koppány, és Kapos vizeitől tsak nem egészen körül vétetvén, egy gyönyörű sarkat formál, és egy kis erdőskével, közönséges vad körtvély fákkal a Barmok enyhítésére díszeskedik, a gazdagságnak pedig jelesebb folytatására egy szépen rendbeszedett major, mint a Paradicsomban úgy fénylik" (MOLDOVÁNYI JÓZSEF, Tolna Vármegyének Geographiai, Statisztikai és Topographiai esmertetése: Tudományos Gyűjtemény, 1824/10: 66). Gróf Apponyi György hógýészi "temérdek Angol kert"-jét a "mindenféle ritka csemeték és füvek" alkotják édenre (EGYED ANTAL i. m. 45).

Ilyen mesterséges kertet teremtett hát Dóry Ádám Zomba mellett, s mert Ádám volt, nevezé azt *Paradicsom*-nak. A történeti néphagyomány is azt tartja, hogy *Paradicsom*-ot egy Ádám keresztnévű Dóry alapította: "... szorgos jobbágykezek valóságos paradicsommá változtatták a Dóryek birtokát. A gógös földesúr szép kúriát emeltetett és a pusztai kúria környékét Paradicsompusztának nevezte. Itt élt Éva nevű feleségével ..." (BOROS BÉLA és társai, A Völgység földje és népe. Kézirat. Bonyhád, 1958). A tényekkel összevetve azonban nyilvánvaló a folklorizáció: Ádámhoz Éva is kellett volna a Paradicsomba! A tevel-zombai uradalmat 1701-ben szerezte meg jobaházi Dóry László és Monaszterly János. Dórynek egyik fia és unokája, Monaszterlynek a fia volt Ádám. Dóry Ádámnak első felesége Zeke Borbála, a második Polányi Klára. Ifjabb Dóry Ádámé: Cseh Julianna (vö. GLÓSZ

JÓZSEF i. m. 20–1, 27), ezt mutatják továbbá a családi sírbolt feliratai a zombai rk. temetőben. Nomen est omen! Száz évvel később Dóry Frigyes világhíres tehennel büszkélkedő mintagazdaságát átvitt értelemben is "paradicsomi"-nak mondhatja GOMBKÓTÓ SÁNDOR gazdasági tanácsos (Jobaházi Dóry Frigyes paradicsomi gazdaságának ismertetése. H. n. 1936).

Megemlítem még, hogy e szép elnevezés ún. névbokrot teremtett. A szomszédos puszták egyike *Angyaldomb*, s a közeli malom: *Ördögmalom*. Nem csoda, ha e helynevekhez folklorizálódott helyi történetek kapcsolódnak! A bonyhádi Honismereti Kör egyik tagja mint kuriózumot közölte velem: Tudom-e, hogy 1945-ben az egyik Dóry – szerinte Ádám, Éva nevű feleségével – az orosz katonák elől cselédjéhez, Ördögmalomba menekült?! (Veszeli Lászlóné 60 éves bonyhádi adatközlőtől, 1992.)

Tán, hogy így is beteljesedjék az Írás – kiűzetett a Paradicsomból. Egy NÉKOSZ-szervező korabeli följegyzéseiből tudjuk: Dóry valóban a cselédjéhez menekült (MOLNÁR ISTVÁN, *Az eltűnt idő sodrában*. Egy NÉKOSZ-szervező följegyzéseiből: Dunatáj 2/1 [1979]: 44). Csakhogy Frigyesnek hívták, nem Ádámnak.

SOLYMÁR IMRE

Egy orosházi városnegyed családnevei 1928-ban

Hajdú Mihály munkásságában kutatási, tudományos szervezési és oktatói célkitűzések egymást erősítő sora valósult meg és folytatódik tovább. Szülővárosa, szülővidéke iránt érzett szeretetében, fáradságot nem kímélő baráti segítő tevékenységében kezdettől fogva jelentős helyet kapott az igen gyakori személyes kutatás, s az eredményeknek a "szűkebb hazában" történt közzététele. Hajdú Mihály az orosházi múzeum köré csoportosult, a néprajzkutató és polihisztor Nagy Gyula vezette kis gárda tagjaként, az ötvenes évek végén tette meg első lépéseit a tudományban. A kutatási lehetőségeket és a megismerésre méltó kérdéseket először Orosháza és környéke kínálta számára. Az orosházi múzeum igen színvonalas évkönyveiben, a Békési Élet című megyei folyóiratban és más "lokális" orgánumban közölt dolgozataiban a szaktudományi és a helyismereti kutatások ritkán elérhető szintézise született meg. Az egyik legfontosabb, elsősorban nagy tömegű egyházi anyakönyvi adatanyagra alapozott munkájában Orosháza XVIII. századi személynévrendszere vizsgálgja (Tanulmányok Orosházáról és környékéről. Szerk. NAGY GYULA. *A Békés megyei Múzeumok Közleményei* 7. Békéscsaba, 1983. 43–112). Kutatásának eredményeit felhasználva arra teszünk kísérletet, hogy Orosházának abban a negyedében (közigazgatási kerületében), amely Hajdú Mihályhoz talán a legközelebb áll, a születése körüli időpontban rendszerezük és elemezzük a családnevek állományát. Célunk annak megállapítása – természetesen

csak néhány aspektusból –, hogy a XVIII. század végéhez mérten milyen mértékben és milyen irányban történtek változások.

Vizsgálódásunk kínálkozó s egyben sajátos "műfajú" forrása a nagyjából kereskedelmi célból, de a hivatalos nyilvántartások (véltetőleg házadó-összeírás) alapján 1928-ban megjelentetett Orosházi útmutató. A 167 oldal terjedelmű kötet a jőnevű helybeli officina, a Mitlasovszky-féle Orosházi Friss Újság Könyvnyomda munkája. Szerkezete az alábbi: a település négy kerülete és kerületbe nem sorolt lakott részei szerint tagolva, utcáról utcára haladva, a házszámok sorrendjében felsorolja az egyes házakban lakó tulajdonosokat, bérlőket, önálló családtagokat. A nők közül csak a családfőnek számító özvegyasszonyok szerepelnek. Az összeállítás 1931-től kiadott változatai a topografikus rendszer helyett egységesen betűrendbe sorolva tüntetik föl a település családfőit és a nagykorú, "önálló", de nőtlen férfiakat. Emiatt egy-egy településrész adatait szétszórták.

Az 1928-ban kibocsátott útmutatóban (38–60) leírt III. kerületbe tartozó *Zombai utca*-ban, a 8. házszám alatt áll ma is a Hajdú család régi fészke, Hajdú Mihály orosházi gyökereinek jelképes pontja. (Az utóbbi évtizedben a házszám a tizedik lett.) Az utca az 1744-ben újratelepített város egyik legelső utcája, neve a török utáni új honfoglalók Tolna megyében fekvő, előző lakóhelyének megörökítésével az utcanév-elkeresztelések bármelyik hullámát átvészelni képes utcanevek egyike Orosházán. Az 1928-as állapotú III. kerület tizenhét olyan utcáját válaszottuk ki a családnévek vizsgálatához, amelyek az első világháború előtt már léteztek. Ilyen módon 547 ház 986 nagykorú lakójának vezetékneveit elemezhetjük. (A legfontosabb utcák: a *Zombai* 64 házzal és 139 névvel, a *Luther* 59 házzal és 104 névvel, a *Székács József* 60 házzal és 95 névvel, a *Nyílt* 57 házzal és 89 névvel, a *Csabai* 59 házai és 114 névvel.) Maga a III. kerület – lakosságának fontosabb jellemzőit tekintve – jól mutatja az Orosháza népét alakító tradíciókat is, de a migráció hatásait is. A döntően agrártársadalmi vonásokat viselő lakosságot a városközponthoz csatlakozó utcák és utcarészek (különösen a *Táncsics Mihály utca* és a *Terényi utca* egyik oldala, amelyek még a III. kerületbe számítottak) nagyjából kereskedő, iparos, értelmiségi és alkalmazotti foglalkozású polgárai "színezték". Az utóbbi rétegek a sok tekintetben kezdeti és hiányos orosházi urbanizáció megvalósítói közé tartoztak. A polgári csoportokat a jelentős mozgékonyssággal jellemezhetjük. Tagjaik közül jó éhányan az 1870. évi vasútmegnyitást követő fellendülés évtizedeiben kerültek Orosházára, másfelől az első világháború alatt s a Trianon utáni években. A szülőhelyéhez legjobban ragaszkodó birtokos parasztsághoz képest a mobilitás a föld nélküli agrárnépesség körében is érdemi arányokat ért el.

A 986 férfi vezetéknev (a "családfő" jogállású özvegyasszonyok száma a vizsgált utcákban elérte a 172 főt, de mindannyian a férjük nevét viselték, az önálló nők ezen túli száma pedig elhanyagolható) révén rendelkezésünkre álló minta a III. kerületben akkor élt 3473 lakos – ebből 1603 férfi a kisgyermeki kortól az aggastyánokig, továbbá 362 özvegy nő és férfi – családnéveinek elemzésére módot nyújt. A vizsgált területen és időpontban kapott eredményeket Hajdú Mihály idézett munkájával párhuzamba állítva a családnévek gyakoriságára a következő adatokat kaptuk:

Az 1928. évi sorrend (Az előfordulások száma)			A név helye és előfordulása			
			1752-ben		1800-ban	
1-2.	Tóth	35	2-3.	10	3.	31
	Horváth	35	1.	16	1.	42
3.	Szabó	27	2-3.	10	2.	35
4.	Csizmadia	23	6.	7	6-9.	14
5.	Kiss	17	18-38.	2	5.	15
6-7.	Ravasz	16	39-111.	1	11.	12
	Szemenyei	16	39-111.	1	19.	9
8.	Rajki	15	39-111.	1	12-13.	11
9.	Benkő	14	39-111.	1	58-93.	3
10-12.	Baranyai	13	39-111	1	32-41.	5
	Jankó	13	nincs		42-57.	4
	Németh	13	nincs		6-9.	14
13-15.	Nagy	12	8-10.	5	12-13.	11
	Pusztai	12	nincs		23-25.	7
	Varga	12	8-10.	5	6-9.	14
16-17.	Kunos	11	nincs		42-57.	4
	Süle	11	39-111.	1	14-18.	10
18-19.	Kovács	10	8-10.	5	4.	19
	Verasztó	10	18-38.	2	58-93.	3
20.	Györgyi	9	nincs		58-93.	3
21-24.	Berta	8	39-111.	1	26-31.	6
	Dénes	8	nincs		14-18.	10
	Gombkötő	8	39-111.	1	58-93.	3
	Hegyi	8	39-111.	1	32-41.	5
25.	Csiszár	7	39-111.	1	58-93.	3
26-33.	Ács	6	nincs		nincs	
	Fekete	6	18-38.	2	58-93.	3
	Gulyás	6	39-111.	1	58-93.	3
	Hajdú	6	39-111.	1	94-141.	2
	Kocsondi	6	39-111.	1	58-93.	3
	Pukánszki	6	nincs		142-330.	1
	Szendi Horváth	6	nincs		nincs	
	Zalai	6	nincs		nincs	

Mintánkban öt-öt előfordulással szerepelnek még 1928-ban a további, tősgyökeresnek tudott orosházi családnevek is: *Ádász, Ágoston, Bánki Horváth, Gabnai, Sándor, Sinkó, Vági*. Négy-négy esetben: *Birkás, Dér, Fazekas, Juhász, Káposzta, Lénárt, Mihalecz, Papp, Pataki, Paulovocs, Szalai, Tobak, Zsiga*.

A kevés híján ezer "férfiágon" vizsgált személy családnevéből 1928-ban a kimutatásban szereplő 53 famíliához 498 fő tartozott. (Négy-szer vagy annál többször előforduló családnevek.) Az 53 családnévből mindössze öt (hat) tűnik olyannak, amely 1800 utáni betelepülésre enged következtetni, nemegyszer nyilván

beházasodás révén. Az első huszonöt vezetőknév már 1800 előtt szerepel Orosházán, esetenként nagyon eltérő gyakorisággal, a sor elején álló nyolc inkább csak helycserével. (Nyilvánvaló, hogy a III. kerületből történt "merítés" elemzésének érvénye a város egész lakosságát vizsgálva lényegesen módosulhat.)

A vizsgálatunkba vont 986 vezetőknév egyébként 359 családnevet takar összesen. Ezek közül – nagyjából az Orosházán töltött idő függvényében – a legtöbb mai szemmel már "régi orosházinak" mondható. Az orosháziai toleranciájára, nyitottságára mutat, hogy a német, szlovák, román származású, de már régen asszimilálódott családok nevét (pl. *Brebovszki, Brodszki, Csmela, Devosa, Dimák, Dominkó, Görbics, Holecska, Hoffer, Kersmayer, Krizsán, Lichtenstein, Melega, Menezdorf, Mihalecz, Plenter, Supkégel, Szikora, Triznyai, Voska, Zábrák, Zana*) egyáltalán nem érzik és korábban sem érezték idegennek. Sőt: már nem egyet tipikusan orosházinak tartanak. A leggyakoribb családnevek ugyanakkor egyértelműen érzékeltek a város soha meg nem gyengült magyar voltát. Orosháza III. kerületének "mikrovilága" 1928 óta sok tekintetben megváltozott, a lakossága törzsét jelentő családok is, a "jellegadó" félszáz famíliából azonban ma is szinte kivétel nélkül élnek ott az újabb generációkból.

SZABÓ FERENC

Érzelmi elemeket hordozó földrajzi nevek

Noha egy közösség nyelvi tudatában élő földrajzi nevek sok régiséget hordozhatnak, mégis az újabb elemek mennyiségileg is meghatározóak, alighanem túlsúlyban vannak. Itt elsősorban azokra az elemekre kell gondolnunk, amelyek jórészt a "földrajzi köznevek" kategóriájába sorolandók. A névtannak az élőnyelvi kutatásokkal való kapcsolatát a földrajzi köznevek vizsgálata szélesítheti tematikailag és mélyítheti módszertani szempontból.

Az emocionális elemeket hordozó földrajzi neveket bizvást sorolhatjuk a névanyag újabb rétegébe. Jól ismert dolog ugyanis, hogy vannak olyan földrajzi nevek, amelyeknek keletkezését érzelmi, hangulati tényezőkkel magyarázhatjuk. Néhány "beszédes" dűlőnév, határnév a "Vas megye földrajzi nevei" című kötetből: *Bárnevolna* (gyakori!), *Bárnevolna-major*, *Ebédleső-hegy*, *Jaj-völgy*, *Koppló* (gyakori!), *Proletár* (gyakori!) stb. – Lakott területre utaló nevek: *Gatyaszár utca*, *Gyerevissza utca*, *Kutyaszorító*, *Nikszbrót ~ Nikszbrót utca*, *Nincskenyér utca*, *Tecseráj* 'téceszépület, téesziroda', *Tetűvár* 'egykori cselédházak' stb. – Efféle "értékelő-minősítő" neveket például Zalában, Somogyban, Veszprém megyében is találhatunk. Ám mind a név alakjában, mind gyakoriságában kisebb-nagyobb eltérések vannak.

Így például Zalában a *Gatyaszár*, illetőleg *Gatya utca* mellett *Gatyaláb*, *Gatyaláb ület* is van. Külterületi névként a *Bárnevolna*, *Ebédleső*, *Jaj-völgy*, *Koppló*,

Proletár megvan. De már nem találjuk a megyei gyűjteményes kötetben a *Nikszbrót*, *Nincskenyér*, *Tecseráj*, *Tetüvár* neveket. – Érdekes, hogy a *Bárnevolna* utcanévként jelenik meg, és az ún. FAKSz-os házak hitelterhére utal, nem pedig határnévként a rossz minőségű szántóra, rétre. Ugyanakkor Somogyban is megvan a *Nikszbrót* ~ *Nikszprót* utcanévként. A *Proletár* gyakori dűlőnévként, de utcanévként is megjelenik, sőt alakváltozata, a *Proli* is. De *Tecseráj*, *Tetüvár* nincs. – Veszprém megye Tapolcai járásában van *Jajistenem utca* is. A névmagyarázat szerint valakinek a cipője beleragadt a nagy sárba, és így kiáltott fel: *Jaj istenem!* Itt is megtaláljuk a *Tetüvár* nevet, volt major, illetőleg cselédházak megnevezéseként.

A földrajzi nevek gyűjtése, közzététele jóvoltából Dunántúl esetében immár országrésznyi egybefüggő területeken végezhetünk élőnyelvi szempontú vizsgálatokat, s így a dialektológiai módszereket a névtanban újabb irányzatok kibontakoztatására alkalmazhatjuk. Az élő földrajzi nevek ugyanis elsősorban mégis az élőnyelvet tükrözik nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai, illetőleg kommunikatív oldalról. Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó kutatási ágak közötti együttműködést bővítenünk kell. Számos olyan kérdés van, amelynek kutatása, tisztázása csak az élő névanyag sokrétű elemzésétől, vizsgálatától várható. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az úgynevezett földrajzi köznevek sok olyan szóképzleti elemet hordoznak, amely iránt a dialektológiának is érdeklődnie kell. Ám az eddigi gyakorlatból úgy tűnik, hogy a kutatásra bevonható anyagot szinte kizárólag a névtani gyűjtésektől remélhetjük. A szóban forgó névanyag emberi-társadalmi vonatkozásaira a kutatásoknak fokozottabb figyelmet kell fordítaniuk. Nem csupán a névadás, névalkotás, névteremtés, hanem a "névhordozás", a névterjesztés kérdése is integráns része e komplex kutatási témának.

A földrajzi köznevek a területi nyelvváltozatok lexikai elemei (is) egyben, így nem kell különösebben bizonygatnom, hogy a dialektológiai szemléletű élőnyelvi kutatások feladata is az idevágó kérdések vizsgálata. Sajnos, azt kell mondanunk, hogy nyelvjárastanunknak a nyelvföldrajzi szóképzlettan nem a legerősebb oldala. Az elkövetkezendő lexikográfiai munkálatokban nagyobb figyelmet kell fordítanunk az idevágó szóképzleti anyagra.

Az érzelmi elemeket hordozó nevek között előfordulnak tagolt mondat formájúak is: *Bárnevolna*, *Jajistenem*, *Nincskenyér* stb. Ezek a nevek nem lexikológiai elemek, s így nem tartozhatnak a területi változatok szóképzletébe, ugyanakkor funkcionálisan, a szemiotika felől nézve szoros kapcsolatban vannak az érzelmi elemeket hordozó "földrajzi köznevekkel". Ám az érzelmi elemeket hordozó, köznévi eredetű földrajzi neveket, mint például *Béka utca*, *Békavár* (<*békavár*), *Kányavár* (<*kánya* 'varjú' + *vár*), *Pityervár* (<*pityer* 'bűbos pacsirta' + *vár*), *Szűnyogvár* (<*szűnyogvár*), a nyelvi humor teremtette. Ezek a nevek ugyanúgy "értékelnek, minősítenek", mint a már fent említettek.

Az emocionális elemeket hordozó nevekben a névadásnak egy egészen sajátos formájával találkozunk, a meglepő, meghökkentő megnevezéssel. Különösen a lakott helyek (falurészek, utcanévek) esetében tapasztalható ez a törekvés. A névanyagnak ez a rétege többségében meglehetősen új és erős mozgást tükröz. A szociolingvisztikai rétegzettséget igen hasznos lenne itt egy kissé alaposabban

vizsgálunk, hiszen nyelvhasználatuk, pozíciójuk szerint jelentős különbségek sejtethők kommunikatív funkciójuk, szociális érvényűségük körül.

Az emocionális elemeket hordozó nevek – különösen a belterületiek – gyakran nincsenek egyedül, "riválisaik" vannak, pontosabban gyakran ők tekinthetők "riválisoknak" egy vagy több korábbi név alapján. A névalak előfordulása, gyakorisága – például megyénként – az elnevezés megoldásának helyzetére, pozíciójára is utal. Így például 'az alkalmanként vizes, vízállásos, sáros lakott rész' neveként szereplő *Békavár*, *Békaváros*, *Szűnyogvár* típusú nevek a Veszprém megyei Tapolcai, Ajkai járás élónév-anyagában nem fordulnak elő, ugyanakkor Dunántúl nyugati, délnyugati régióiban – főleg a *Békavár* – gyakori megnevezésnek tekinthető, amint az alábbi táblázatos összeállítás mutatja:

a névalak	előfordulásának helye					Összesen
	Vas	Zala	Somogy	Baranya	Tolna	
<i>Békavár</i>	13	12	21	2	3	54 (78,26%)
<i>Békaváros</i>	1	–	4	6	4	15 (21,73%)
<i>Szűnyogvár</i>	–	–	2	1	–	3 (4,34%)
Összesen:	14	12	27	9	7	69 (100 %)

A *-vár*, *-város* utótagú nevek a megye, illetőleg a régió kontextusában kétségtelenül nyelvföldrajziséget/nyelvföldrajzi mozgást tükröznek. Feltehető, hogy szociolingvisztikai tényezők működését kell látnunk abban, hogy a *Békavár* névalak esetében Vas, Zala és Somogy szorosabb egységet alkot. – Vasban a *Békaváros* nyilván újabb jelenség, és dél-dunántúli kapcsolatokra utal. – Egyébként a *Kányavár* előfordulási adatai is a *Békavár* formával kapcsolatban mondott nyelvföldrajzi (és szociolingvisztikai) összefüggéseket valószínűsítik: Vas: 5, Zala: 6, Somogy: 5, Baranya: 2, Tolna: ϕ .

A megyei földrajzi neves köteteknek köszönhetően az érzelmi elemeket hordozó nevekből tekintélyes gyűjteményem van. Az adatok azt mutatják, hogy a szóban forgó nevek általában pejoratív hangulatúak. Ha lakott helyre utalnak, a névadásban gyakran az érintett embercsoportok/közösségek negatív értelmű megkülönböztetése, elkülönítése is ott lappang.

A településrészek negatív tartalmú szociális megkülönböztetése, minősítése igen széles körű. Ennek taglalásába itt most nem mehetek bele. Az idevágó névanyag strukturált egésznek tekinthető, amelynek a 'vizes, sáros, mély fekvésű utca, településrész' csupán egyetlen, fogalmilag is jól körülhatárolható területe. Másrészt a vizsgált régióban a *-vár* (ritkábban: *-város*) utótag formailag is sajátos földrajzinev-alakulat, amelyben a névadás egy újabban működő, földrajzilag is megragadható szabályára mutatunk rá. Az efféle sajátos névalakban a megnevezés, megjelölés emocionális igényeinek megvalósulása ragadható meg.

A szóban forgó nevek föltétlenül újabb keletűek, régiókhoz kötődnek. – De legalább ennyire fontos kérdés a névadó közösség, illetőleg a névhordozó társadalmi

csoportok, rétegek kutatása. Hiszen az élő nevek vizsgálata számunkra előírja a nevet alkotó, hordozó és használó ember kutatását is. – A már felgyűjtött hatalmas névanyagnak nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai információkkal, újabb adatokkal való kiegészítése nélkülözhetetlenül fontos lenne. Ez a munkálat tovább ösztönözné a felgyűjtött és közzétett névanyagok élőnyelvi feldolgozását. Másfelől éppen ezen a ponton kapcsolódhatna össze az eddiginél mélyebben az élő földrajzi nevek kutatása a területi változatok élőnyelvi vizsgálatával.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az úgynevezett földrajzi köznevek sok esetben olyan szóképzési elemek, amelyek – sajnos – mind a mai napig elkerülték a nyelvjárásgyűjtők figyelmét. Így valójában hiába keressük az olyan táji szóképzési elemeket, mint például *békarikató, békás, békavár, szúnyogos, szúnyogvár, koplaló* 'nyár derekán gyér, hitvány legelő', *csordajárás, kutyaszortító* stb.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem a címül írt témát gazdagabb nyelvi anyaggal, egyéb összefüggés figyelembevételével tárgyalni. De talán a fentiekből is kiviláglik, hogy a nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai szempontok érvényesítésével az élőnév-kutatásnak bátran ki kell lépnie hagyományos keretei közül, érdeklődési körét a névalkotókra, a névhasználókra, sőt a névközvetítőkre is ki kell terjesztenie.

Az élő névanyag csoportnyelvi összetevői, földrajzi vonatkozásai nélkülözhetetlenül fontos információkat rejtenek. Erősíteni kell tehát a névtan és az élőnyelvi kutatások kapcsolatát a társadalmi gyűjtés szintjén is. Hogy félreértés ne essék, a névtani kötetek gyűjtőire, a munkálatok szervezőire, közléteivőire magam is hálás szívvel gondolok. Ám a gyűjtést, feltárást – a lehetőségek szerint – állandó vagy meg-megújuló folyamatnak kell tekintenünk.

SZABÓ GÉZA

Földrajzi nevekből keletkezett családnevek az Őrségben*

Az Őrség semmilyen tekintetben sem egyértelmű tájegység. Terjedelmét, határát is másként vonták meg az egyes kutatók. Ma ismertek például a Történelmi Őrség, a Belső-Őrség és a Külső-Őrség fogalmak. Az "őrségi tartományról" fennmaradt első dicális conscriptio 1548-ból az alábbi községeket sorolja föl: Németújvár tartozéka, Pankasz, Szaknyér, Felsőrákos, Ispánk, Őrszentpéter, Szalafő, Hodos, Kapornak, Bükkalja, Szomoróc, Őrmihályfa, Dávidháza, Senyeháza, Bajánháza, Kápolnásfalu és Szatta (DÖMÖTÖR SÁNDOR, Őrség. Gondolat Kiadó, Bp., 1960. 9). Ez a dokumentum vált a Történelmi Őrség – mint fogalom – alapjává. NEMES-NÉPI ZAKÁL GYÖRGY 1818-ban kelt, ismert leírásában is nagyjából ezeket a

*Az Őrség családnevei című nagyobb lélegzetű tanulmányból. Jelen közlemény folytatása a NÉ. 16. számában.

falvakat ismerjük föl, azzal a különbséggel, hogy Németújvár tartozéka nem szerepel nála, Felsőrákos helyett Külső Rákos és Belső Rákos, Kápolnásfalu helyett pedig Kerkáskápolna olvasható. Két új községnév is fölbukkan: Kercza és Kothormán. A 19. század közepétől már az Őrséghez sorolják Velemért, Gödörházát és Magyarszombatfát is. (E három község megkülönböztető neve ma Belső-Őrség.) A trianoni döntés következtében Jugoszláviához (a mai Szlovéniához) került Hodos, Bükkalja és Kapornak.

Századunkban, amikor a néprajz- és nyelvjáráskutatás fölfedezi az Őrséget, még inkább kiterjednek határai. PÁVEL ÁGOSTON Őrségi kutatópontként jelöli a 30-as években pl. Máriaújfalut, Farkasfát és Kondorfát is (PÁVEL ÁGOSTON válogatott tanulmányai. Vas Megye Tanácsa kiadása, Szombathely, 1976. 91). VÉGH JÓZSEF Őrségi nyelvatlaszában ezen túl Rábagyarmat és Csörötnek is szerepel (Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959).

Kialakult így a Külső-Őrség fogalma, amely a Történelmi Őrséghez Szentgotthárd és Körmend irányába csatlakozik, nagyjából a Rába vonaláig tart. Ehhez a résztájégséghez tartozik Szentgotthárd (Zsida, Rábakethely, Máriaújfalu, Farkasfa városrészekkel), Magyarlak, Csörötnek, Rábagyarmat, Kondorfa, Hegyhátszentmárton, Ivánc, Viszák, Felsőmarác, Órimagyarósd, Szőce és Felsőjánosfa. HAJDÚ MIHÁLY Magyar becézőnevek című könyvében (Bp., 1974) még ennél is nagyobb léptékben gondolkodik, több zalai községből (pl: Csöde, Magyarföld, Szentgyörgyvölgy stb.) származó adatát minősíti őrséginek. Az általam vizsgált terület egyik, fentebb említett területtel sem esik egybe. Amikor ott szinkrón névtani kutatásokba kezdtem, azt az egységteremtő tényezőt kellett kiválasztanom, amely a névválasztás és -használat tekintetében meghatározó lehet. Ez pedig – véleményem szerint – az anyakönyvi, illetve az államigazgatási körzetek azonossága. Így a vizsgálódás alá azokat a községeket vontam, amelyek a hegyhátszentjakabi, a pankaszi, az őriszentpéteri és a bajánsenyei anyakönyvi kerülethez tartoztak 1950–1990 között. Ezek a községek: Szőce (1), Órimagyarósd (2), Pankasz (3), Kistrákos (4), Viszák (5), Felsőjánosfa (6), Hegyhátszentjakab (7), Szaknyér (8), Kondorfa (9), Szalafő (10), Őriszentpéter (11), Ispánk (12), Nagyrákos (13), Szatta (14), Bajánsenye (15), Kercaszomor (16), Kerkáskápolna (17), Magyarszombatfa (18), Gödörháza (19), Velemér (20).

A családnevek vizsgálatának legfontosabb forrásai az 1985. évi választói névjegyzékek, a lakónyilvántartó könyvek, az iskolai, óvodai naplók és a történelmi összeírások, választói lajstromok voltak. Amikor tehát a mai nevekről szólok, akkor ez alatt az 1985. évi állapotokat értem. Minden szócikkben megadom a név mai abszolút és relatív megterhelését és falvankénti eloszlását. Az arányszámban az első a község sorszáma, a második az ottani e nevet viselők száma. A történelmi adatokban az 1720-as szám az akkori összeírásra, az 1754-es az Urbáriumokra, az 1841-es és az 1839–41 közt elvégzett összeírásokra, az 1909-es az akkori birtokívekre, az 1945-ös pedig a korabeli választási névjegyzékekre utalnak. (Megtalálhatók a Vas Megyei Levéltárban.)

A családnevek bármely etimológiai szempontú felosztását is vesszük szemügyre, mindegyikben egyik alapkategóriaként találkozunk a földrajzi nevekből

keletkezett családnevekkel. Igaz, hogy a legtöbb névtani munkában helynevekből származó családnevekről is olvashatunk. Én mégis a tágabb jelentéstartalmú földrajzi név fogalmat használom, mert ebbe a folyók, tavak és más természeti képződmények is beletartoznak.

Közismert, és ezt a névtan jeles kutatói is megerősítették, hogy a magyar nevek történelmének minden időszakában és az ország bármely részén a földrajzi nevekből keletkezett családnevek közt az *-i* denominális nomen képzővel ellátott változat a leggyakoribb. (Vö. többek közt: BÁRCZI GÉZA, *A magyar szókincs eredete?*. Bp., 1958; Uő., *A magyar személynevek XVI. századi történetéhez*: MNy. 52 [1956]: 56; BÁRCZI GÉZA–BENKÓ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1967; BENKÓ LORÁND, *Régi magyar személyneveink*. Bp., 1949; BÁLINT SÁNDOR, *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei*. MNyTK. 105 [1961]; B. GERGELY PIROSKA, *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertartani és funkcionális vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981; FEHÉRTÓI KATALIN, *A XVI. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68 [1960]; SZABÓ ISTVÁN, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. MNyTK. 86 [1954].) Az én gyűjtésemben a 112 főkategóriába sorolt névnek 83,9 %-a, azaz 94 ilyen.

Névkutatóink közül sokan föltették a kérdést, vajon betöltheti-e a puszta, toldalék nélküli helynév a családnév szerepét. KNIEZSA ISTVÁN még 1947-ben sem foglalt egyértelműen állást, ámbár elismerte, hogy nemcsak a történeti adatok közt, hanem a népnyelvben is találkozunk ilyen formákkal. "Ez is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek tisztázásra várnak" – írta (*A magyar és szlovák családnevek rendszere*. Kézirat. Bp., 1965. 13). FEHÉRTÓI KATALIN is megjegyzi, hogy "régóta vita: vannak-e ilyen családnevek". Ő azonban egyértelmű igennel válaszol, és felsorol adattárából jó néhány esetet. Például: *Barachka, Buda, Gecsith, Kanisa, Saap, Zenthus, Themes, Tysyr, Trochan, Wamus, Zala*. Sőt még összetett, *-i* képző nélküli neveket is: *Chechtelek, Zentjanuspallya, Wyfalw, Geurgulaka* (i. m. 12–3). BÁLINT SÁNDOR kategorikusan megállapítja: "a tizedlajstromnak vannak olyan helynévi eredetű családnevei is, ahol maga a puszta földrajzi név vált vezetéknevvé, tehát az *-i* képző elmaradt. Ragozatlan, illetőleg képzővel el nem látott helynévnek családnévként való használata a régi magyar nyelvben nem volt szokatlan, mint ahogy a személynevek is könnyen váltak helynévvé" (i. m. 16). Itt tehát már nem lehetséges, hanem szabályszerű családnév-alakulási módról olvashatunk. SZABÓ ISTVÁN még ennél is továbbmegy, egyenesen azt állítja, hogy az ilyesfajta alakulásmód gyakori (i. m. 13). Az Őrség mai családnevei közt is van 12 olyan név (10,7%-a a földrajzi nevekből keletkezett családneveknek), amely egyértelműen ide sorolandó. Ezen túl nem egy történeti adat is ide kívánczik. Bizonyára nem elegendő ez a nagyságrend messzemenő következtetésre. Mégis szembeűnő, hogy a mai és történeti nevek közt a helynévi alapú, toldalék nélküli családnevek mindegyikének (vagy csaknem mindegyikének) elhomályosult az alapjelentése, és hogy túlnyomó többségük régi egyelemű személynévből vált helynévvé, majd újra személyt, illetve családot jelölő névvé. A folyamatra egyébként szemléletes példát nyújt a *Csákány* családnév kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN (Nyt. 79 [1955]: 71–8). Mindebből arra következtethetünk, hogy a családnevek keletkezésének ez a módja a régiségre jellemző, és akkor divatozott,

amikor még a helynév alapjául szolgáló személynév a közösség emlékezetében – ha halványan is – de élt.

Az adattárban a jelentés megfejtésének kísérletén túl próbát teszek a földrajzi név lehetséges lokalizálására is. Ennek során figyelembe vettem SZABÓ ISTVÁN megállapítását: "A kutatót ... könnyen félrevezethetik az olyan helységnévi családnevek, mint Pesti, Budai, Soproni stb. Kézenfekvő volna ugyanis az ismert városokra gondolni, holott ilyen néven Duna–Tisza közti déli falvakat találunk, ez esetben pedig – ha egyébként az ilyen azonosítások mindig feltételesek is – szinte bizonyossággal kell a környékbeli említett falvakra mint névadókra gondolni. Ha azonban az ilyenforma azonosításoknak hitelt óhajtunk biztosítani, névadóként csak környékbeli helységre szabad gondolnunk." (I. m. 13.)

Én is eszerint jártam el, noha a dolgozatban szereplő családnevekről többnyire csak 1720-tól vannak bizonyosságot igazoló adataim. Mégis úgy gondolom, hogy így tévedhetek kevesebbet a névmagyarázat során, hiszen köztudottan meglehetősen zárt etnikai egység volt az Őrség, ahova vélhetően csak a közelebbi országrészekről települtek be.

A névmagyarázathoz, illetve a helynév lokalizálásához fölhasználtam a Magyar Népköztársaság városainak és községeinek névtárát (Statistikai Kiadó Vállalat, Bp., 1977. a továbbiakban: Ntár), valamint HAJDÚ MIHÁLY, Az 1873. évi helységnévtár névgyűjtő szótára (MND. 81 [1989], a továbbiakban: HAJDÚ) és CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 3. (Bp., 1897. a továbbiakban: CSÁNKI) munkák adatait.

I. Helységnevet tartalmazó családnevek

a) Alapszóból álló név

1. *Baracska* ö:9, 0,12%; 10:6, 11:3. Már 1595-ben Ispánkon igazolható, *Baraska* alakban (PAPP VILMOS, Az Őrségi kerkavölgyi községek népmozgalma: Vasi Szemle 27/1). Az 1720-as összeírásban már *Baracska* 10:1, 17:2. 1754-ben *Baracska* ~ *Baratska* formában 8:1, 10:1, 12:1. 1841-ben *Baracska* 10:1, 11:1. Ettől kezdve mindmáig ebben a két községben. Fejér megyei településről. (Ntár 121, HAJDÚ 39, CSÁNKI 3: 318). Régebben Bács és Bars megyének is volt egy azonos nevű helysége (HAJDÚ 39). 2. *Csejka* ö:6, 0,08%; 6:6. Csak 1945-től, akkor 1:4. A történelmi Vas megyében a középkorban "Mogyorókeréktől északra" volt egy *Csejke* ~ *Csejka* nevű község. (CSÁNKI 2: 741). 3. *Dobrotka* ö:1, 0,013%; 3:1. Történeti adata nincs. Valószínű szláv helységnévből. 4. *Goór* ö:1, 0,013%; 15:1. Történeti adata nincs. *Gór Bó* melletti vasi helység (Ntár 129). 5. *Haholt* ö:22, 0,29%; 1:1, 2:17, 7:4. 1909-ben 3:1, 1945-ben 2:7, 3:2, 6:5. *Hahót* nevű zalai község (Ntár 130, HAJDÚ 330) után, amely a Hunyadiak idején *Haholt* (CSÁNKI 3: 58) volt. 6. *Hahót* ö:1, 0,013%; 3:1. 1860-ban 3:2, 1909-ben 3:1, 1945-ben –. Lásd *Haholt*. 7. *Hermán* ö:3, 0,039%; 20:3. Csak 1945-től, akkor 1950-ig *Gyöngyöshermán*, a múlt századig még csak *Hermán* (CSÁNKI 2: 755, HAJDÚ 241), jelenleg Szombathely része. A településnév személynévi alapú (FNESz.). 8. *Rákos* ö:5, 0,065%; 7:5. 1945-ben 7:2. *Kis-* és *Nagyrákos* utótagja. A köznapi használatban a *Rákos* nevet *Nagyrákosra* értik. 9. *Rimán* ö:6, 0,08%; 11:6. 1945-ben 11:6. Szőce melletti Vas megyei településről (HAJDÚ 241). 10. *Sőtér* ö:3, 0,039%; 11:3.

Talán a *Söjtör* ~ *Söjtér* helynévből (vö. PAIS: MNy. 9 [1913]: 174; MOLLAY: NytudÉrt. 89 [1976]: 213). 11. *Sztregova* ö:1, 0,013%; 11:1. Ma Szlovákiához tartozó településről. Régebben *Alsó-* és *Felső-Sztregova* a losonci járásban (CSÁNKI 1: 108, HAJDÚ 87).

SZABÓ LÁSZLÓ

Kolozsvár és környéke néhány helynevének történeti-etimológiai vizsgálata a Hunyadiak korától Bethlen Gábor haláláig

Tudományos és kiadói munkássága során Hajdú Mihály mindig különös figyelmet fordított Erdélyre. SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat több előadásában is megvizsgálta, s rámutatott arra, milyen gazdag anyagot tartalmaznak az eddig megjelent kötetek a keleti magyar nyelvjárások történetét illetően (I. HAJDÚ MIHÁLY, A XVII–XIX. századi magyar népnyelv német jövevényszavai: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. 1. Budapest–Wien, 1989. 399–403). A következőkben szülővárosom, Kolozsvár néhány olyan évszázados helynevének történeti adatát és az ezekből kikövetkeztethető névfejtési lehetőségeket vizsgálom meg, melyek vagy a magyar, vagy pedig a német, román, a zsidó, illetőleg a szláv településtörténet szempontjából tanulságosak, s a korai *Vajda pataka* alakban olyan nevet is találtam, amelyik az erdélyi magyarokú cigányság korai jelenlétére utal Kolozsvárott.

Barátok kertje 1571: *Kerijk es azon eo k. Byro vramat hogij Mykor az wij Eztendeo Ayandekawal Ala Mennek Az feyedelmhez lelijek meg eo k. Igarto Mjhalt Es Incheck zep zowal, hogi lenne wres az Baratok kertenek Byrodalmatol, Es engedye megh Az varosnak ..., hwl peng Nem akar Engedny az eo k. keresenek Azwtan keoneregienek eo k. varos Newewel Erte hogi eo N. Engedue megh Az varosnak, Megh Jelentwen azt hogij Mjnmew Nagy zwksege volna Az varosnak arra a kertre Themteo helnek ... az Harsongartbely zeolek Myweltetesereis eo k. legien gondiok Ne pwzwtllianak ely* (Kv. TanJK. V3. 60b)¹. A Felső-Szén utca környékén, a századunk fordulóján emelt Ferenc József Tudományegyetem klinikai épületei területén lévő egykori kert. Itt a múlt század közepe táján még a ferencrendi szerzetesek majorja állott.

Baromszer 1694: *vulgo Baromszer alias Granat Ucczáb(an) Nemes Papfalvi Havasalji Laszlo Uram Háza* (Kv. BánffyRok. Lázár lev. 27 Fsc 27, 28. sz.). A barom itt szarvasmarhát jelent (vö. SzT. 1: 593), a *szer* sor szavunk jelentésbeli megfelelője. Az erdélyi városokban a *barompia*c és a *baromvásár* szavak is jelentkeznek, de e

¹Rövidítéscím részben az erdélyi levéltárak belső rövidítésrendszerének gyakorlatát követik, részben pedig az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat (Szerk. SZABÓ T. ATTILA. 1–4. Kriterion, Kolozsvár/Bukarest, 1975–84). L. még a cikk végén Rövidítések.

kolozsvári helynév igen ősi magyar szemlélet tükrözője. Az utótag megfelelői több uráli nyelvben is megvannak (TESz. 3: 730–2).

Bársonyszer 1695: *Midõn volnanak ... Kolosvar Varosab(an) a piacz szer al[ia]s vulgo Barsony szerb[en] levõ ... üdõsbik Czegej Vass György Ur[am] hazanal* (Kv. EM. Wass lt. 27), l. még; 1662: *a Piacz szeren* (Kv. EM. BánffyNemz. kv. i csomó), de 1672/1718: *Ebeni Istvan Uramrol ... szállot ... Ház vagy on az Piacz szeren az ovar felol valo Soron* (Kv. EM. Wass lt. 15). 1792: *Boszorkány sorrul v. a kõfal mellõl* (Kv. RHak 358. 1792. február 25-i bejegyzés). Az utóbbi Édesapám elbeszélése szerint a Bethlen bástya alatt, a várfalon belül volt, Vö. *Baromszer*.

Békás patak 1562: *... in p[ro]montorio Bekas pathak vendita* (Kv. TanJk. V/1. 158, 174, 178). 1568: *az bekas patakbelÿ az zent görög hegÿjen valo zõlõ (in elo wolg) az vra az zena fwbe vala (kozep vchÿa)* (Kv. TörvJk. 158). 1570: *Az Bekas patakra Meneo Eõswent Beh foglaltak, Byro vramat eo k. kerik azon zabaditassa megh* (Kv. TanJk. V/3 26b). 1570: *ad p(re)paratione(m) fontis in Bekas patak ... ad Restauran(dum) pontis sup(er) flu(viu)m Nadas existen(tis) lignis ad pontem in vale Caÿanto existen(tem) in promontorio Bekas patak* (Kv. Szám 1/XIII. 336–7). 1604: *Az Bekas Patak gÿepwinel az hÿn fel megÿjen Felekre az Vih iob keez feleol ... Az Zena fw zeelben ... Az Bachy Thamas feolde mellet Hidelue felet (sz.)* (M. N. Múzeum Br. Hadák cs. lt.). 1621: *Bekaspataokban* (Kv. TanJk. II/1. 328). 1629: *Bekas Pataokban [szõ.]* (Kv. TanJk. VII/3. 58).

Békás patakra menõ ösvény 1570: *Aztis ertyk eo k. hogi az Dynyes kertekel Az Bekas patakra Meneo Eoswent Beh foglaltak, Byro vramat eo k. keryk azon zabaditassa megh* (Kv. TanJk. V/3 9a).

Bongort 1628: *az fenesi hatar feleol Bongort fele ... Az igines ut megien le Bangartrol az Szaszok uttiara* [Bóc²; KHn. 182, SzT. 1: 995]. A név magyarázatát a SzT. 1: 995. lapján találjuk meg az 1864-es adatban: *Bongort e német szõrõl Baumgarten (:fák kertje:), mely hajdon gyümölcsös kert volt* (Vajdaszentiván MT, PESTY MgHt. XIV/2. 344a SzT. 1: 995, vö. HORGER: MNY. 30[1934]: 165 és SZABÓ T. ATTILA, A szó és az ember. Kolozsvár/Bukarest, 1971. 179–97).

Espotály gátja 1577: *Az Espotal gattyanak el zakadassat meg Ertettek eo kegmek kerik azert eo kegmek Byro vramat tanachyawal hogy ... valazzon az tanachybely vrainba kik meg lassak my legie(n) az oka az gatnak el zakadassanak, ha az Bonczyday Gergely e vagy egieb, ha penig vgy talaltatyk, hogy Bonczydai gergely kerty artalmas az gatnak eo kegmek vonnjak el Azon keppe(n) az felseo gatnak meg latassara is legien gongia eo kegmenek es ha zwksege silipet chinaltatni, aztis chinaltassa meg eo kegme az ag hordasra penig kenzerÿtesse eo kegme zorgalmatoson mind az also felseo falukbelÿ Jobagiot* (Kv. TanJk. V/3. 140b).

Espotály hídja 1578: *Az Espotalÿ higgianak romlassat ertÿk eo kegmek kerÿk eo kegmet Byro vramat tanachiawal hogÿ ... arrais lenne gongia* (Kv. TanJk. V/3. 162a).

---

²Bóc elpusztult falu a Kolozsvárhoz közeli Bács és Szucság határában. 1754-ben templomát még említik vö. 1341. *Poss. seu villa Buch* (CSÁNKI 5: 335).

Espotály malom 1573: *Eorel volt eo Az espotali Molnaba* (Kv. TörvJk. III/3. 212) vö. KvTel. 106. Szent Erzsébet malom.

Farkas utca "a Farkas nemzetség utcája" 1453: *farkas wcza extra Muros, Farkas wcza, farkawcz (sic), farkaswcza extra Muros* (Kv. MSSNrU. 1379/1975 és TörtT. 1882: 541, 744). 1558: *Racio Lupporum Farkas Wczay ferthal* (Kv. Szám. 1/III. 11). 1564: *Luporu(m) inferior ... Extra muros Lupporum ... Luporum Exterior* (Kv. Szám. 1/XII). 1566: *Wolfergass* (Kv. Szám. 1/XI. 30). 1598: *Zaz Balint az Capitan Farkas vchaban kjweol* (Kv. TörvJk. VI/1. 330 a). 1609: *Kwlseo Farkas vczaban* (Kv. Szám. IV/126. 3/2). Vö. SZABÓ, ÁDÁM T.: *Ungarische Namen in Klausenburg: Halbasien. Zeitschrift für Deutsche Literatur und Kultur Südosteuropas. München, 1/2 [1991]: 51–62.*

HEREPEI JÁNOS Szegedről Tulogy Jánoshoz Kolozsvárra írt 1969. október 19-én kelt levelében e nevünkről így nyilatkozik: a "*Farkas-utca neve a honfoglaláskori Farkas-nemzetségnév öröke*" (SzTA.). Mivel a Külső-Farkas, későbbi Zápolya-utcában (az egykori Kalevala [1940–4], jelenlegi Semenicolui utca táján) 1941-ben, majd a Pata utca elején 1987-ben honfoglaláskori magyar sírokat ástak ki, a Farkas és s Kezép utcákban pedig 1453-ban *Albertus Farkas* és *Michael Farkas* laknak (az utóbbi az utca névadó családjából lehet (vö. Kv. MSSNrU. 1379/1975). HEREPEI feltételezését immár igen komoly névtörténeti és régészeti bizonyítékok igazolják (vö. Magyar Múzeum. Budapest, 1/1–4 [1991]: 73–81 + térkép). E területen levő honfoglaláskori magyar sírjainkra az 1970-es és 1980-as években a Pata utca új városrészét építették reá, s így városrendezés címén felszámolták Erdély fővárosának önálló magyar zöldségtermesztőit, s egyben Kolozsvár leghagyományőrzőbb lakosságát, s honfoglaláskori magyar temetőit is (vö. *Hóstát*).

Fazakas utca 1453: *Fazokas wcza* (Kelemen Lajos szerint ez a Szentegyház utca régi neve) (Kv. MSSNrU. 1379 vö. SzTA. KvTel. 44). 1568: *in platea faþekas ... Küralij vcjjan megivnk vala Bornemizaneual ... Mikor az gywlas Monostor vcjaba vala* (Kv. TörvJk. 158). 1598: *Nagy Razman Adam ... az Kis Fazakas vchaban lakek* (Kv. TörvJk. VI/1. 330 a,). Vö. *Szentegyház utca* és *Kirchengasse*, továbbá Kolozsvár magyar polgárainak 1453-as összeírásában *Fazakas*: 1453: *Emricus Fazakas* (Longa platea Extra Muros) (Kv. MSSNrU. 1379/1975).

Felek "Erdőfelek rom. Feleacu" 1573: *Az felekieknek ... Mostany Ideoben zabadsagok legien Az Jwhal az Niomasba az tarcha hazan jamy ... Az Zena fwben pedig Ne Mennyenek az zenaba kart seh tegienek* (Kv. TanJk. V/3. 90b). 1577: *koloswary ember Juha meg maraggio(n) az Kaianto veolgbe, az feleky Juhot penig haichyak ky onnet oda a howa az eleotis eo kegmek varosul hatart mutatot nekik* (Kv. TanJk. V/3. 140b). 1609: *az Felek alatt ualo hyd* (Kv. Szám. 26/IV. 31).

Felek falu lakói mind görög egyesült hitű románok, egy zord és sziklás dombon laknak természetesen Kolozsvár saját területén. Mindnyájan szabad költözési joggal rendelkeznek; a néhai magyar királyok az utak őrzésére telepítették őket, minden adótól mentesek voltak, korábban a városnak fizettek bizonyos taxát, de a török adóztatások miatt a kolozsvári református egyházközségnek adták zálogba kölcsön fejében, most attól függnek, eközben azonban nem a megye, hanem Kolozsvár törvényhatósága alá tartoznak (I. SZABÓ T. ÁDÁM, Kolozsvár és Felek

adóösszeírása 1750-ból. Bp., 1983: 92). L. még Uó, Fel + lak - Fellek - Felek: FUF. Helsinki, 47/2-3 [1986]: 231-5. KISS LAJOS MNy.-béli (77 [1981]: 337) és FUF-béli egymást kijavító közléseimet összekeveri. Mivel Felek környékén a Torda felé menő hadiút mentén az Árpád-korban komoly magyar és magyar-székely - e terület névadásában mérvadó - magyarajkú lakosság volt pl. Ajtony, Bikal, Györgyfalva lakói (itt pedig a Basa nemzetség és a Zombor nemzetség birtokai), - akár személynévi, akár köznévi szinten a német eredeztetést (*Fleck - Felek*) nem tartom valószínűnek, a *Fel + lak* névtípusra viszont e korból sok jó magyar adatunk van (l. FUF i.h. 233).³ Nem kell ott is idegen (szláv vagy német) eredetet keresnünk, ahol történeti adataink mást sugallnak. Különösen nem valószínű Felek esetében a kn. *vlěc* "vásárjogú község" eredeztetés, ezt semmiféle középkori adatunk nem támasztja alá. Ez esetben a magyar-román kölcsönzés, majd a román-magyar visszakölcsönzés jóval valószínűbb vö. FNESz.⁴ 1: 423.

Házsongárd 1503: *vinea sua (ti. Elyzabeth) in promontorio Coloswariensi Hasongarth vocato* (Weynwr Stephanus Elyzabeth nevű özvegyének végrendelete, kelt 1503. december 12-én - OL. Di. 36399 Kolozsmonostori jegyzőkönyv 10). 1570: *harsongartba veoth volt Ew egy darab zeolet ... harsongart alat* (Kv. TörvJk. III/2: 106). 1571: *az Harsongartbely zeolek Mywetteltesereis eo k. legien gondiok Ne pwztwillianak ely ... az vtakatis hwl meg zorítottak Mint az Magiarwchay Kis Aytonal es egieb helieken Lassak meg eo k. Es zabaditassak meg hwl Nem Illik lenny* (Kv. TanJk. V/3 35a). 1573: *egy darab zeolet veot hassongartba fl. 3 es egy on kannan ... harsongarton Jeonek volt zeoliekebeol ala eo Jeoh volt Harsongartbol* (Kv. TörvJk. III/3: 264, 291). 1621: *Zent Georgj hegien. Aszszu patakban. Keömalban. Bekaspatakban. Hasongartban* (Kv. TanJk. II/1. 328). 1629: *az peres Zeoleo ... felseo harsongartba(n)* (Kv. TörvJk. VII/3: 73).

A *Haselgarten*ből, esetleg a *Hasengarten*-ből való eredeztetés (SzTA. Váltan. 1: 397 és nyomán FNESz.⁴ 1: 577) és a *Hazinschart*-ből való német személynévi származtatás (CsÁNKI 5: 316 és LUMTZER-MELICH, DOLw. 1900: 132) mellett van egy, a város egykori etnikai és nyelvi viszonyait is jobban tükröző - a magyar és a szász helyi dialektusok kölcsönhatásán alapuló - eredeztetés. ERRE SZABÓ T. ATTILA már gyermekkori közös kirándulásaink során fölhívta figyelmemet, mint egyik lehetséges névmagyarázatra. E kimásolt levélrészletet SZABÓ T. ATTILA minden valószínűség szerint 1971-ben Kolozsvárott, ill. Bukarestben megjelent Anyanyelvünk életéből (Házsongárd 397-401) c. tanulmánykötetének nyomdába való leadását követőleg kapta meg Tulogy Jánostól, ezért sem ír róla. Jegyzetei között most akadtam rá ezekre a sorokra, melynek forrása Édesapám kezeírásában olvasható: HERPEI JÁNOS 1969. X. 19-én Szegedről Kolozsvárra, Tulogy Jánoshoz írott levele. HERPEI ősi kolozsvári református család sarja, a Házsongárd történetének kitűnő ismerője, így ír Erdély leghíresebb temetője nevének eredetéről: "*megkérdőjelezett feltételezésem szerint a Házsongárd a hárs-(egykori tájszólassal hás)-berekben elterülő gyümölcsösről: hás+(b)ongárd-ról kapta nevét.*" Szerintem ezen elmélet van olyan életképes, mint

³Vö. még a *fel-* előtagú névszók gyakoriságával (SzT. 3: 830-1162), *Felszeg* hegynevünkkel (SzT. 3: 1081) és *Felgyő*, *Fellak*, *Felőr* helyneveinkkel (FNESz.⁴ 1: 451-2).

bármely eddigi névetimológia, mivel *hárs* szavunk történeti megfelelője ómagyar kori összetételeinkben 1093: *Hassag* (PRT. 8: 267), illetőleg 1158e./1158/1323/1403: *Hasfa* (KARÁCSONYI, Szt. István 81) alakban jelentkeznek. Még akkor is, ha ezen ősi szavunkat e névösszetétel keletkezésekor már *hárs*-nak ejtik, a hármassalhangzótorlódásba (*hársbongárd*) a kései Árpád-kor kolozsvári magyar polgárainak, de még Mátyás király magyarjainak is bizonyosan belétört volna a nyelve. További történeti növényföldrajzi kutatások szükségesek ezen etimológia valószínűsítése végett (vö. HERPEI JÁNOS, A Hársongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez. Bp., 1988; vö. TESz. 1: 63–4 és FNESz. 1: 577).

Heltai Gáspár kertje 1571: *vegeztek ezt eo K. varoswl hogy az Eottuesek Thornyatwl fogwa. Az Smelcher Istwan kerteiglen ... az Appro kerteket megh lassak, es ely Thyzitassak onnat hogy zabad Jaras legen az varos Mellet, ha kinek kertye lezen keozte ... hagiak megh hogy eztennapigh ely Bonchiak onnath ... az heltay gaspar kertet Neh banchak* (Kv. TanJk. V/3 35a). A reformáció nagy magyar írójának és könyvnyomtatójának kertjéről van itt szó. Heltai Gáspár Kolozsvár szász polgárai között szerepel, s fia, ifj. Heltai Gáspár is. A könyvnyomtató Heltait mind a magyar, mind pedig a szász polgárok megbecsülik. Kulturális munkásságát magyarul, a város magyar nyelvű többsége fölemelése végett fejti ki, azok érdekében, akik igénylik, s veszik kora európai színvonalán álló kiadványait.

Hentelérelek vágóhídja 1573: *vegeztek volt eo k. hogni az hentelerek vago hidia Mellet valovat meg tyzitiuak [!], keryk Byro vramat Ne halassa, Mert mynd ely keozelget az Zuret es Nem leszen hwl ely Jamiok* (Kv. TanJk. V/3. 82a). A *hentellér* valószínűleg német eredetű mészáros, hentes jelentésben, noha kialakulásában *hentes* szavunk hangalakbéli hatása is szerepet játszhatott (vö. TESz. 2: 91–3).

Rövidítések

EM.	= Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltára (Kolozsvár)
Hitb.	= hitbizományban
Kv.	= Kolozsvár város levéltára (a Román Tudományos Akadémia, majd a Belügyminisztérium kezelésében)
lev.	= levelei
lt.	= levéltára
MSSNrU.	= Az unitárius egyház kolozsvári levéltárának jelzete. Ezen levéltárat előbb a Román Tudományos Akadémia (1975), majd a Belügyminisztérium (1980) sajtóíttotta ki, jogi állása így tisztázatlan.
Rok.	= rokonság
sz.	= szántó
szó.	= szőlő
SzTA.	= Szabó T. Attila hagyatéka
TanJk	= Tanácsi Jegyzőkönyvek
TörvJk.	= Törvénykezési jegyzőkönyvek (Kolozsvár szabad királyi város levéltára)
Wass	= a gróf Czegei és Szentgyedi Wass család levéltára az EM.-ban (hitbizományban)

SZABÓ T. ADÁM

Szabó Pál a nevekről, a névdivatról

1. Magam névtudománnyal nem foglalkoztam. Most mégis két idevágó adalékkal kívánom köszönteni hatvanadik születésnapján Hajdú tanár urat. Ezzel is mintegy jelezni akarván, hogy Hajdú Miska (mert barátilag csak így szoktuk emlegetni magunk között) a magyar onomasztikának páratlan egyénisége. Páratlan, mert nemcsak kitűnő monográfiájával, számos dolgozatával és a Névtani Értesítő következetes megjelentetésével szolgálta és szolgálja ezt a fontos diszciplínát, hanem azzal – és mindenekelőtt ebben páratlan! –, hogy évtizedek óta szervezi szinte az országra és azon túlra kiterjedően a különböző típusú nevek gyűjtését, és hogy az ezekből készült rendszerezéseket, gyűjteményeket – a pénztelenség ellenére – sorra-rendre ki is adja. Micsoda hatalmas anyag! Van és lesz mit feldolgozni! De hadd tegyem hozzá, mindez csak azért lehetséges, mert szigorú, mégis közvetlen emberi és tanári egyénisége valósággal vonzza a hallgatókat és a már végzeteket is. Nevét színes sorozatai minden bizonnyal meg fogják őrizni, amíg csak lesz magyar névtudomány.

Szabó Pált pedig azért választottam, mert Békés, Hajdú Mihály szűkebb pátriája és Bihar, Szabó Pál szépprózájának színhelye, ha nem is azonos tájék, azért sok rokon vonást mutat.

2. Véleményem szerint a népi írók – mind a mondanivaló, mind a stílus felől – sajátos színfoltot képviselnek a magyar irodalomban, akkor is, ha napjainkban szinte nem illik róluk beszélni, legfeljebb elmarasztalón. Szabó Pál regényeit, novelláit, írásait olvasva például nemcsak gyönyörködhetünk a kedves bihari tájban és emberben, az izes bihari nyelvben, hanem tanulhatunk tőle élet- és munkaszeretetet, tisztességet, emberséget és még sok mindent, amire napjainkban olyan nagy szükségünk lenne. Mit ábrázol Szabó Pál szépprózájában? Elsősorban a falut, az emberek mindennapi életét: küzdelmeiket, örömeiket, szokásaikat, az őket körülvevő természetet, és mindezt körforgásban, örök ismétlésben és ugyanakkor örök változatosságban. A cselekmény szálaait az időélmény fűzi egybe. Megjegyzem még, hogy Szabó Pál írását a realista ábrázoláson belül mindig bizonyos melegség, líra, költőiség, nemegyszer humor lengi át.

3. Az elmondottak alapján nem csodálkozhatunk rajta, hogy Szabó Pálnak volt szava a falusi emberek nevéhez, sőt a névdivathoz is.

"Bölcső" című regényében (Turul kiadás, Bp., 1943. 79–81) nemcsak észleli, hogy sok *József* nevű található a bemutatott történet színhelyén, hanem megkeresi az okát is, és a rá jellemző hangulatos stílusban elő is adja.

"József-nap nevezetes nap a faluban, nem csak azért, mert ez a nap jelenti a tulajdonképpeni tavaszt (Sándor, József, Benedek zsákkal hozzák a meleget), hanem azért is, mert Józsefnek hívnak legalább minden negyedik embert. Itt van mindjárt maga Góz József, aztán a komája, Tarcali József, a többi pedig: Takács József, Eszenyi József, Tót József, Kis József, Nagy József, Barabás József, Szűcs József, Mezei József, Kállai József, Pincés József ... de hát ki gyózná felsorolni az összes

Józsefeket? Elég az hozzá, hogy a falut avval szokták emlegetni a szomszéd falusiak, hogy itt még az isten is József.

Ez itt a divat. Meg a nagy has. Amint ezt válaszképpen aztán a helybeliek mondják. Nevüket viselik is büszkén. S rendre keresztelik erre a névre a gyermekeiket.

Egyébként pedig ennek a szinte járványos Józsefnek igen érdekes története van. Élt vala ugyanis a régi időben egy jámbor, istenfélő ember a faluban, akit Beregszászi Józsefnek hívtak. Akinek az apja is szintén Istennek tetsző életet élt nyilván, aminek bizonyosságára a bibliai József emlékére és tiszteletére ő is Józsefnek kereszteltette egyszülött fiát. A későbbi módos jobbágyot s a helység bíráját."

Itt aztán az író közöl egy 1836-ból származó "öreg írás"-t, amely szerint Beregszászi József főbíró annak idején az urasággal szemben a falu, a falusiak mellé állt, és az ő javukra munkálkodott. Ezért aztán a "Tekéntetes Úri Szék" "1 esztendeji tömlőcre, 100 pálca ütésekre" ítélte. Elítéltetett továbbá az esküdt, öt öreg tanácsadó és még sokan mások.

Így aztán "Beregszászi József bíró után széltére keresztelték Józsefnek a gyermekeket. A József-nap tehát a falunak nagy ünnepnapja lett, minden családnak van valakije, akit okvetlenül fel kell köszönteni. Ami nem olyan egyszerű dolog, mert az embert kínálják evvel, avval, pálinkával, pogácsával, s borral egyvelest ..."

Úgy gondolom, ez a regényrészlet a névdivat viszonylag korai felfedezéséről meg arról tanúskodik, hogy már akkoriban keresték is egy-egy név nagyobb elterjedtségének az okát.

4. Biharugrán is sok ragadványnév élhet. Erre idézek az 1939-es "Szakadék" című regényből egy részletet (Őszi vetés. Szépirodalmi K. Bp., 1964. 9), amelyben az író az egyik ilyen név eredetét – vagy vélt eredetét? – is leírja. És találkozunk itt egy sajátos metaforikus utcaelnevezéssel is.

"Ez az utca a falu leghíresebb utcája. Nem azért, mintha ez volna a legnagyobb utca, vagy hogy a leggazdagabb emberek lalnának benn, hanem azért, mert ebben az utcában lakik Kondás Mihály meg Aranyos Baji ...

Az utca alig volt utcának nevezhető, mert az egyik oldalon urasági épületek, tisztalakások, műhelyek sorakoztak, csak a másik oldalon laktak parasztemberek. Ennek az utcának még neve sem volt. Úgy mondták csak, hogy arra ni, Aranyos Bajiék felé, vagy pedig úgy, hogy félgatyaszár-utca.

Aranyos Bajit egyébként Baji Mihálynak hívták, az aranyos előnév azért tapadt rá, mert beszéltek, hogy ennek előtte teméntelen aranyat talált volna. Akár talált, akár nem, jó módú ember volt, és nem utolsó dolog ilyen emberrel egy utcában lakni. A híres emberről minden szomszédra cseppen valamicske. Itt van mindjárt maga Hódi János, a fiával ... Hódiékon túl Pocók Rózsa, Pocókékon túl meg Gyenge Rózsa, azon túl meg Senye Bikai, Suszter Kis Jóska, Lacitót Jóska, de ki győzne annyi derék embert számon tartani? Nem is beszélve Sodró Ács Lajosról. Elég az hozzá, hogy ebben az utcában aztán mindenkinek van neve bőségesen."

5. Végezetül azt kívánom Hajdú Miska kedves barátomnak, hogy még nagyon sokáig szervezze a nevek gyűjtését, megjelentetését, valamint a névtudományi munkálatokat, ugyanolyan csendes szívóssággal és eredményességgel, ahogy eddig tette.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Vezetéknevek morfonológiai különállásáról

A személynevek – mint a tulajdonnevek (logikai kategóriájuk szerint: a szinguláris terminusok) meghatározott csoportjai – morfonológiai szempontból általában szabályos viselkedésűek. Azaz, (i) fonotaktikai (ezen belül hangrendi) felépítésükben és (ii) toldalékolásuk módjában szokásosan rendhagyó változatokat vagy váltakozást nem mutatnak, vö.

ISTEN ÉLTESSE SOKÁIG HAJDÚ MIHÁLYT/MISKÁT!

és

SOK BOLDOG SZÜLETÉSNAPOT HAJDÚ MIHÁLYNAK/MISKÁNAK!

(ld. *Mihályt*, mint *királyt*, *tekintélyt* stb., a tárgyrag szabályosan tövéghangzó nélküli illesztésével; illetve *Miskának* mint *onomasztikának*, *urának/szolgálójának*, *(nagy)papának* és így tovább, az alsó nyelvállású magánhangzók nyúlásával a morfémahatáron).

Morfonológiailag – a toldalékolás szempontjából – a keresztnévek alig mutatnak eltérést a köznevekhez viszonyítva. (A lapidáris megállapítás természetesen azzal a megszorítással érvényes, hogy a prelexikálisan átformált becéző alakokat ebben a vonatkozásban önálló lexikai egységeknek tekintjük.) Körükben legfeljebb a hangrendi viselkedés terén találunk sajátos anomáliákat: *József* (magas toldalékolású) – *Mózes* (magas, esetleg mély toldalékolású); *Ágnes* (fakultatív toldalékolású).

A történetileg és nyelvileg szerteágazó előzményű vezetéknévek halmazában a kép bonyolultabb. Köznévvvel alakilag vagy alakilag és történetileg megegyező vezetéknévek egyik típusa, amely a ragozási paradigmában rendhagyó, maga is több altípust foglal magában, például:

- (i) *Sík* (alaki egyezéssel a mély toldalékolású névszóval),
- (ii) *Derék* (alaki és történeti egyezéssel a mély toldalékolású denominális adjektívumból),
- (iii) *Bokor* (alaki és ?történeti egyezéssel a magánhangzóvesztő tőtípus mellett),
- (iv) *Vöd* (alaki és történeti egyezéssel a *vő/vej[-]* tőtípusú köznévv mellett).

A felsoroltak közös morfológiai tulajdonsága az, hogy nem a közzsói megfelelővel egyező toldalékváltozatokat veszik föl: *Sík-et, Derék-től, Bokor-on, Vőd-je*. (Szükségtelen megjegyezni, hogy a vezetéknevben szereplő, rendhagyó toldalékolást mutató köznevek, ha vezetéknevként továbbképzett alakban viszik tovább a közzsót, természetesen szabályos alakulatok: *Héj(j)as, Lovas* stb. Fontos megemlíteni ezzel szemben azt a körülményt, hogy a hagyományörző, történeti írásmódú variánsok között fennmaradtak fonetikailag látszatra megmagyarázhatatlan – a szóvégi egyjegyű mássalhangzót kettőző – formák: *Kiss, Papp*. Ezekre NÁDASDY ÁDÁM kultúrtörténeti magyarázatot ad: a német helyesírási gyakorlatnak, a rövid magánhangzó sajátos jelölésének átvételéről van szó a korabeli anyakönyvezésben. Lehet azonban, hogy ezekkel kapcsolatban más szempont is felvetődik.)

A vezetéknevek normaszegő morfológiai viselkedése súlyos elméleti problémát fed föl: Mi az oka annak, hogy a speciális jelentéstani szerep megszűnteti a szabályos paradigmába való beilleszkedésüket? A hangtani magyarázat lehetőségét elzárni látszik az a tény, hogy a párhuzamos, nem személynévi szerepű alakok normatíve mindig a paradigmán belül maradnak. A magyarázó elvet – legalábbis részben – mégis a fonológia kínálja. A jelenségkörrel kapcsolatos fontosabb tények a következők.

(i) Rendhagyó, fonológiai szabállyal nem módosított köznévi alakváltozatok kerülnek használatba számottevően eltérő jelentésbeli viszonyok megjelenítésekor: (*a tehén*) *borja* – (*a gazda*) *borjúja, nőjét* – *nejét, szók (és szólások)* – *szavak (és tettek)* stb.

(ii) A metanyelvi használat a töveket kivonja a fonológiai folyamatok (az alaktani paradigmába való illesztés) hatálya alól: *'derék'-et, 'cél'-nek, 'Bokor'-ok*. A metanyelvi használatot morfológiai elem csak kivételesen jelöli meg: *nagyol* 'durva megdolgozással munkára előkészít' vs. *nagyoll* '(túl) nagyinak tart, nevez'. Az *-l* képző nyújtása, amely a toldalékismétlés impresszióját ébreszti, jelzi a kategóriaváltást, és korlátozza a paradigmán belüli alakváltozatok közötti választást, ld. *nagyollotta* – **nagyolotta*. Itt érdemes utalni ismét arra, hogy – különösen az egy szótagú, rövid magánhangzót tartalmazó – vezetéknevek gyakori anyakönyvezési írásmódja is megismétli a szótagzáró mássalhangzót (így *Kiss, Papp* stb.).

(iii) Jövevényszavak tőalakjainak átvétele tekintetében a (magyar) nyelvtörténet szembeszökő eljárásbeli módosulást mutat. Az ige-tövek a honfoglalás előtti átvételekben (vö. bolgár-török *tr-*) bővítetlen formában kerülnek bele az átvevő nyelv rendszerébe (*trom, trják; trás*). Ezt az átvételi mintát a nyelv később feladja, és bővített formában integrálja az új elemet (vö. szláv *kapá+l*). (Csak tendenciáról van szó, de a változás iránya dokumentálható. Hasonló viselkedést mutat a német is, az *-ieren* képző használatával.) Legújabbkori bajor-osztrák jövevényszavakban az átvétel hangrendi visszájára fordítással következik be (*gründ-ol, krenk-ol*, a példák száma azonban nem nagy).

(iv) Alkalmi (a nyelvhasználat körében vagy területileg elszigetelten jelentkező) generalizáló szuperszabály eredményezhet a (ii) pont alatti hangrendi visszaigazításokat (vö. gyermeknyelvi *derékét*; DONKA FARKAS egyes erdélyi nyelvjárásokban talált szabályosan mély toldalékolású szóalakokat magas

magánhangzóval: *célül* stb.; hasonló, nem normatív változatok előfordulnak még nyelvbotlásokban).

(v) Triviálisan igaz, hogy a mai magyar hivatalos névadásban általános vezetéknev+keresztnev eredetileg és normatív módon olyan szó szerkezet, amelyben a jelző szerepű vezetéknev mindig hangsúlyos mint a jeltárgy egyedi, konkrét és perszonális azonosító elemének hordozója.

• (vi) A szinguláris terminusok egy kis halmazát, amely egyedi, konkrét és szakrális fogalmakat jelöl, nemritkán rendhagyó írásmód különíti el a szókészletben (így nagybetű, hagyományos írásjelhasználat, mint német *Thron*, román *Român(ia)* és származékaik stb.). Egy részükben, kiegészülve fiziológiai jelenségek megnevezésére szolgáló szavakkal, morfológiai paradigmaváltás tárgyai (szakrális: *sír* [főnév] – mély → magas toldalékolású; fiziológiai: *tát-* – felszólító módban szabályos *táss-*, mint *lát/láss* → *táts-*, és l. még egyes testi szükségleteket jelentő igék hangrendi váltása).

A fenti jelenségek közös eleme a kiemelés: valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek háttérben speciális, jelentéstani elkülönítés igénye áll fenn. (A (iv) tételben említett generalizálás viszont ellentendenciaként értelmezhető.) A vezetéknevek szervesen illeszkednek ebbe a sorba. A (ii) pontban említett írássajátsággal kapcsolatban ennél fogva – és különös tekintettel a vezetéknev normatív hangsúlyos voltára (ld. (v) pont), valamint az okmányok dokumentum értékű, betű szerint pontos írásának követelményére, amelynek háttérben "feszített" artikulációnak kell állnia – fölmerül az a lehetőség is, hogy abban tényleges ejtési mozzanat leképezését lássuk. Kissé szélsőséges megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a vezetéknevek végső soron morfológiailag mindig rendhagyók. Ha azonban olyan paradigmába sorolódnak, amely nem tartozik kötelező fonológiai folyamat hatálya alá, erre nem derül fény. Ha így van is, mindenesetre tény, hogy "erős" fonológiai szabály, mint az alsó nyelvállású magánhangzók morféma végi nyúlása (vö. *Kozma/Kozmát*) vagy az egy mássalhangzós formatívumok kötőhanggal való kapcsolása (vö. *Baráth/Baráthot*) nem adható fel.

SZENDE TAMÁS

Szentesi ragadványnevek az 1857-es népösszeírás jegyzéke alapján

Szentes Szolnok és Szeged között, Csongrád közelében, a Tisza jobb partján fekvő város. Népességének döntő részét a török idők után betelepült református és betelepített katolikus lakosság tette ki.

Szülővárosom családneveivel, az írásban is rögzült (és csak szóban terjedt) ragadványnevekkel gyerekkoromban, az ötvenes években ismerkedtem meg. Szentesről elköltözve, alkalomadtán az országot járva, a városra jellemző neveket

hallva – például: *Dósai, Rúzs Molnár, Vecseri Szabó, Kanász Nagy* – az otthonosság érzetét keltették bennem.

Az egy-egy településen, így Szentesen is gyakran előforduló családneveket az elébe vetett jelző tette újból egyedivé. Ezek egy része írásban is rögzült. Csak sajnálhatjuk, hogy generációk során át használt ragadványnevek "tulajdonosait" vagy családtagjait anyakönyvezéskor lebeszélték a kettős vezetéknév használatáról. (Erre a XX. század elejéről vannak adataink.) Így például a *Kőteleki Nagy* és *Inokai Tóth* családok tagjai valamikori származási helyüket jelölő nevüket elvesztve, beolvadtak a *Nagy*-ok és *Tóth*-ok tömegébe. Ezáltal nyelvi, névtani kifejezőmódunk gazdagsága is csökkent.

A lehetséges történeti források közül az 1857-es népösszeírás háztulajdonosairól, egyben családfőről készült jegyzéket (CsMLSzF1 Szentés város Tanácsának iratai. Népösszeírás 1857., 1870. Az utóbbira esetenként utalok. A továbbiakban az 1857-es jegyzékként, illetve az 1870-es összeírásként jelzem) használtam föl Szentés ragadványneveinek bemutatására. (A történeti források feldolgozására HAJDÚ MIHÁLY előadása hívja fel a figyelmet: HAJDÚ MIHÁLY, Személynévkutatásunk helyzete és feladatai: Név és társadalom. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és RÁ CZ ENDRE. Bp., 1981. 17–32. Történeti forrásanyagot dolgoz fel például MOLNÁR AMBRUS, Békés város történeti család- és ragadványnevei: Békés város néprajza. Szerk. DANKÓ IMRE. Békés, 1983. 179–251).

Az alábbiakban a jegyzéken található ragadványneveket a családnevek alatt rendezve mutatom be, tehát például *Balog(h) Szabó* a *Szabó* alatt szerepel.

Aradi: Kiséri; Balog: Csákó, Mecs, Mets, Páhi, Sz. (Az Sz. lehetséges feloldása az 1870-es összeírás alapján *Szépe*.); *Bandi: Kis*, illetve *Kisbandi*; *Barta: Pirók* (kétféle írásmóddal fordul elő, az egyik *Pirók Barta*, a másik *Barta [Pirók]*. Az utóbbi esetleg már a nem rendszeres használatot jelzi); *Buzi: Kovács; Berta: Török; Bíró: Gyevi, Serkédi, S.; Borbély: Csöre; Csák: Garai, Györi; Cseh: Fekete; Dobos: Gál, Kanfi, Rúzs; Dongó: Csákány, Pintér; Dudás: Szarvasi; Erdei: Borsos, Kis; Farkas: Molnár, M.; Fekete: Solymos, Tési; Gál: Györi; Gazsi: Mészáros; Horváth: Kanfi, K., Liba; (József): Sipos; Kis(s): Csuka, Debreczeni, Felső, Kövér, Lakos, Makai, Molnár, Pólya, Túri, Varga, Virágos; Kovács, Kovács: Ácsi, Balla, Borbély, Burkus, B., Csernus, Cs., Gatsári, Losonczi, L., Mácsai, Marton, Máté, Nagy, Rohonczkay; Kúti: Zsarkó; Lakos: Fekete, Keresztes, Kis, Szigethi, Udvardi, Veres, V., Z., (A Z. lehetséges feloldása DR. KÁLMÁN DEZSÓ gyűjtése alapján *Zana*.); *Lukács: Csernus, Cs.; Lukácsy: Hutirai; Mészáros: Dunaháti, D.; Mihály: Molnár; Molnár: Alsó, Béres, Bölcsey, Bödi, B., Dévai, Dósai, D., Füst, F., Gazsi, Győző, Jakab, Juhász, Kis, Rúzs, S., Szarka, Sz.* (Az S. feloldása az 1870-es összeírás és DR. KÁLMÁN DEZSÓ gyűjtése alapján *Sarki*.); *Nagy: Bajkai, Batori, Biki, Buzi, B., Déló, Dongó, Doszlop, D., Erdőháti, Fábíán, Fekete, Felsővályi, Földvári, F., Gombai, Hajdú, Harsányi, H., Jámbor, Judik, Juhász, Kanász, Kecse, Keresztes, Ketse, Koldus, Kristó, Kudus, Kőteleki, K., Nánási, Pataki, Piti, Puskás, P., Rácz, Sarkadi, Sarkady, Sasi, (Soós), Szatmári, Szűrszabó, Sz., Túri, Váczi, Vadász, Varga; Német: Gunyhós; N.: Zsákos* (Az 1828-as összeírásban *Zsák. Nagy: CsMLSzF1 Szentés város Tanácsának iratai. Népösszeírás 1828. Így**

feltehetően *N.=Nagy*.); *Nyíri: Kiss* (A felhasznált 1857-es jegyzékben 28 ragadványnév nélküli *Nyíri* nevű családfő van. Mellette csak négy azonos kezdőbetűjű név. Lehetséges magyarázata, hogy a megkülönböztető ragadványnevek jelentésük miatt írásban nem rögzültek. Az 1828-as összeírásban szintén a *Kis Nyíri* alak szerepel egyetlen megkülönböztető névként.); *Pál: Kiss, K(áta), Kátai, Veres* (A teljes név zárójelben írása a név használatának kopását jelzi.); *Papp: Madarasi, M., Oláh, V.*, (A *V.* lehetséges feloldását nem találtam egyelőre.); *Pataki: Nagy; Rátz: Derzsi, Kiss; Seress: (Patai)* (A zárójeles írás itt is a név kopását jelezheti.); *Somogyi: Huszár; Sós: Nagy; Szabó: Balog(h), Borsos, B., Csemege, Czele, Dudás, D., Gyomai, Halász, Hubojna, H., Kalpagos, Kecskeméti, Kováts, Kürti, K., Mucsi, Mutsi, Patai, Rébeli, Réhbeli, Ónodi, Sallai, Sarkadi, Sinóros, Somodi, S., Szijjártó, Szoboszlai, Táci, Tulát, Vecseri, Vetseri; Székely: Ádám, Jenei, Nagy; Szilágyi: Dallos, Egri, K., Pósa, Szagyi* (A *Szagyi*-val a következő formában is: *Szagyi /Szilágyi/*. A *K.* lehetséges feloldása az 1870-es összeírás alapján *Kovács*.); *Szücs: Dombai, Fekete, Mózes, Vida, Zeke* (pontosabban *Zeke Szüts*); *Sz. Kecskeméti* (ez az egyetlen kéttagú családnév, amelynek első tagját rövidítve írták, bizonyára így is használták); *Takács: Órsi; Tót(h): Abonyi, Belák, Dora, Dunaháti, Dun., Fábrián, Hevesi, Inokai, Kánvási, Karikó, Kátai, Keresztúri, Korsós, Paku, Panyik, Pászti, Székely, Üveges, Vásárhelyi, Veres, Virágos, Zági, Zagy; Török: Félegyházi, F., Házverő, Szőke, Turi* (feltűnően sok a ragadványnév nélküli *Török* nevű az 1857-es jegyzékben, összesen 66, ezekhez írásban nem rögzült megkülönböztető neveknek kellett kapcsolódnia); *Varga: Bene, Csikós, Dunás, D., Hosszú, Kotvics, Kovács, M., M(indszenti), P., Reö, Puskás, P., Révbeli; Vas: Dunaháti, D., Tési.*

Az előbbieken láthattuk, hogy egy-egy családnév hány és milyen előtagot kapott, a gyakori név viselőjét milyen jelzővel különböztették meg egymástól. (Lényegében ezt az egyébként nem általános feldolgozásmódot követi BARABÁS VILMA, Eszeny [Javorovo] család- és ragadványnevei című dolgozata: NÉ. 12 [1987]: 183–9.)

Legtöbb előtagot a *Nagy* (42), *Szabó* (28) és a *Tóth* (22) nevének kaptak. Az 1857-es jegyzék 231 fajta ragadványnevet tartalmaz (ahol a kezdőbetűvel jelzett név teljes alakban is szerepel, például *Kanfi Horváth* és *K. Horváth*, ott a két nevet egynek vettem).

A fenti rendszerezésben a ragadványneveket kapott családnéveket vettem alapul. Ezzel az 1857 előtti és utáni források hasonló rendszerezésével bemutatható változásvizsgálathoz kívántam adatokat szolgáltatni. Pontosabban annak elemzéséhez, hogy egy-egy családnév elé milyen gyakori előfordulás mellett milyen típusú megkülönböztető név került, és ez időben meddig maradt meg, mikor és hogyan kopott le, esetleg vált-e önálló családnévvé.

(Ezúton is megköszönöm a levéltár igazgatójának, dr. Barta Lászlónak, főlevéltárosának, Labádi Lajosnak és Berta Zsoltnak munkámhoz, a lehetséges források közötti gyors tájékozódáshoz nyújtott segítségüket.)

Szücs Judit